

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noj lu'umil México, México
ISBN:

Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejantik yéetel jump'éel ts'tibil ju'un u yuumili'.

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj

U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Aílotsue Aguirre Elizondo

U x-Tsolil ts'tib
Andrea Belarruti

Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados

Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León

Traductores
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez

Tsool ts'ib

U káaɓbal		6
Úuchben Tsikbalil 1	México, u kúuchil u tuuch uɓ	9
Úuchben Tsikbalil 2	ɓ-Kanáan tamano'ob	19
Úuchben Tsikbalil 3	ɓ-Kanáanilo'ob tí yóok'ol kaab	31
Úuchben Tsikbalil 4	U muuk'il ku péeksik tuláakal	47
Úuchben Tsikbalil 5	U yaɓil le Yumtsilo'obo'	63
Úuchben Tsikbalil 6	Túutu' pe'échak'	75
Úuchben Tsikbalil 7	Péeksaɓ óolal	87
Úuchben Tsikbalil 8	Tene' piit máan aalen	97
Úuchben Tsikbalil 9	Kun beɓla'e'	111
Úuchben Tsikbalil 10	U suumil tuuch	123
Úuchben Tsikbalil 11	K'expaɓal	137
Xúul t'aan		146

U káaʔbal

Le chan xchíupalaalo'ob yéetel le chan xiipalaalo'ob tu noʔ lu'umil Méxicoe' yaanti'ob u páaʔtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toʔ óolal tuux ku ye'esá'al tsiikil ti' tuláakal ba'ax kuxa'an yóok'ol kaab. Le paalalo'obo' unaʔ u yaantalo'ob ti' ʔump'éel lu'um tuux yaan kiimak óolal, ʔets' óolal yéetel múul bisbáail, ka' ma'alob noʔochchaʔko'ob yéetel u yutsilo'ob chéemba'ale' ma' unaʔ u ts'abal ʔuntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u yóox analte'il le úuchben tsikbalil yéetelle kúbena' ʔump'éel unu'ukulil kaambal utia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u káana'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix ʔe' u táakpaʔlo'ob.

Le múuch' analte'oba' u káaba'e' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu tuuch uʔ" tumen utia'al le úuchben mexicoilo'obo' le tuucho' beey u ts'úu wa tuux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le kiino'obo' yéetel le máako'obo'. Le ts'úo' leti' u ʔaan pik'enil le yóok'ol kaabo' le tuux ku muchkubáaʔ le máako'ob yéetel uláak' kaʔa'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

Utia'al le úuchben ch'iibalo'obo' ʔunʔuntúul máake' unaʔ u yaabiltik u bak'ampachi'. Le tsiikil ti' le yóok'ol kaaba' ʔach káana'an. ʔach séeba'an táan u bin u k'aaskuntikubaʔ yóok'olkaab. Wa to'on táankbeetik loob ti' beyxan táan kaxtik ka' chéeʔnaʔko'oni'.

Yéetel le úuchben tsikbalilo'ob beyxan yéetel le kúbena'ob yano'ob ichil le analte'a', le paalalo'ob tu lu'umil Méxicoe' yaan u na'atiko'ob u káana'anil u kaʔtalo'obe' ti' ʔump'éel lu'um chuup yéetel ʔeʔeláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le t'aan Méxicoo' ku taal ti' u yóoxp'éelil u ʔuumil u t'aan náhuatl: metztli, u káat u ya'aleʔ uʔ; xictli, tuuch wa u ts'ú' wa kúuchil México: ʔump'éel kúuchil tu tuuch le Uʔo'.

Ti' u tuuch le Uʔo' unaʔ u káaʔal le ʔel bisbáailo', u ye'esá'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México ʔump'éel kúuchil ʔach ma'alo'ob utia'al u káaʔal u ka'a meyaʔta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik ʔel bisbail yéetel le lu'um ʔe'el bix mix ʔuntéen úuchike'.

1

Úuchben tsikbalil:
México, u kúuchil u tuuch uó

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

México, u kúuchil u tuuch uʔ

Juuntéenʔeake yaanchaʔ biin ka'atúul chan xchúupal yéetel ʔuntúul chan xiipal ʔach ku bis kubáalo'ob. Tu yóoxtulóobe' yaanti'ob wakp'éelil u ʔa'abo'ob beyxan múul xookil u bino'ob, u k'aaba'obe' xLupita xJulia yéetel ʔNico.

Jump'éel kiine' le táan u ʔóokló'ob tu naʔil xooke', te' beʔ tu'ux ku bino'ob yáanal le k'áaxo', náay u yóolo'ob tumen tsáay u chukpachtiko'ob ʔuntúul t'uul.

Áalkabnaʔo'ob tu paach, ka' tu yilaʔo'ob u yokol ichil ʔump'éel saʔkab k'as ʔela'an, tumen bey ʔump'éel ʔool éek'chaʔa'an yéetel sak lu'um, beyxan yéetel sa'am lu'um, sakpoose'en.

iʔak' u yóolo'ob ka' ʔ-ooko'obe' ichil, kaaʔ u xiimbalo'ob yáanal lu'um ʔach saasóole'ení! Tu yilaʔo'obup'iityáalkablet'uulo'. Tutsáaypachto'ob tak ka k'uch tu xuul le ʔooloʔ ka wa'alchaʔiʔ.

-iBix a beele'ex-itu ya'alaʔ le t'uul ti'obo'-iKiimak in wóol ikil in k'amke'ex tu Tuuch le Uʔa'!

Le chan xchúupalalo'ob yéetel le chan xiipalo'ob ʔach ʔa'ak'a'an yóolo'ob. Mix ʔuntéen u yu'ubo'ob u táan ʔuntúul t'uul.

-xLupitae' tu k'aataʔ ti'e t'uulo'-bix a k'aaba'-yéetel-bix a beetik utia'al u béeyta'al a táan.

Le t'uulo' tu núuktaʔ-in k'aaba'e' Ńam, teen le t'uul kaʔa'an te' uʔo'. Ma' waaʔ k'aʔa'anen te'exí.

-ima', tsikbalt'o'on! -ika' tu núuktaʔo'ob ka' papaxk'anaʔo'ob yéetel kiimak óolal.

-iKo'otene'ex! táanileʔ ookene'ex tin wéetel te' ʔach ʔats'uts kúuchila'-tu núuktaʔ Ńam-ikin siikte'ex ʔump'éel siis ch'uʔuk!

Le ka' ʔóok' le paalalo'ob te' yáanal lu'umo' le táan

u bino'ob tu paach le túulo' tu yila'obob ñump'éeel kaa' ñach ñats'uts: tuláakal le ba'axo'obo' ñach tu p'is utia'al paalal beyxan chéen me'jen xi'ipalaal yéetel me'jen chíupalal ka'ja'ano'obi'; mix ñuntúul nukuch máak ka'ja'ano'obi'.

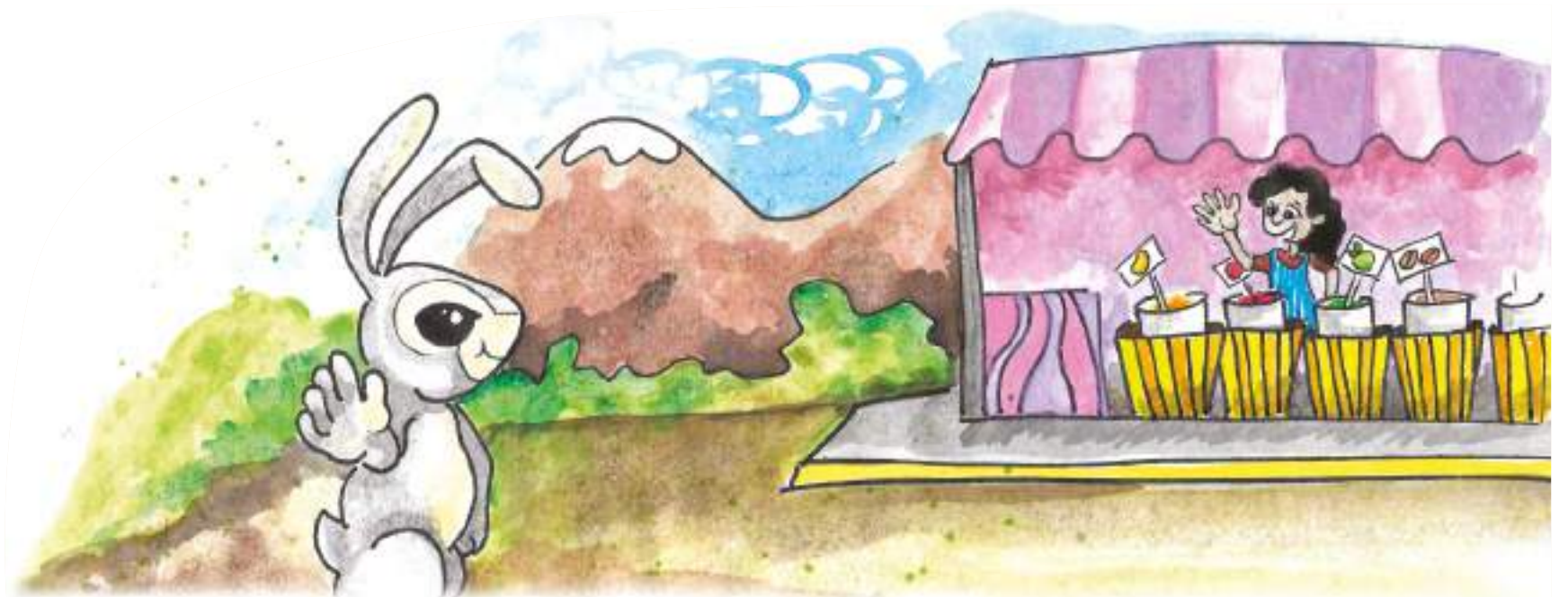
Le táan u bino'ob tu paach Ñaam, ñaa'ap u chíob tumen táan u yiliko'ob u xiimbal uláak' chan xi'ipalo'ob yéetel chan xchíupalalo'ob te' be'jo': ñuntúul áanta'il ñts'aak ya', uláak'e' xka'ansa' xook; ñuntúul chan xchíupale' u naat'ma' u t'inchak balak' ook ka' máani' táan u ñiit'ik ñump'éeel xúuxak chuup yéetel yich che'ob; tu túuk' le be'jo' yaan ñuntúul ñkanan kaa', maas chan táanile', ñun múuch' paalalo'ob táan u bin u paaxo'ob te' be'jo'. Ñach ñats'uts tuláakal mix ba'al éek' yéetel ñach yaan kiim'ak óolal u maas ñats'utsile ñach utso'ob. Le na'obob yéetel túux ku yúuchul koonole' ñach ñats'utstako'ob boona'anilo'ob beyxan u paklo'obe' ñats'utskiinta'ano'ob, beyxan ts'aba'an ñats'uts loolo'ob. Mix ñun xéet' ñu'un wa plástico puláan te' be'jo' beyxan ku t'aankubáalo'ob yéetel kiim'ak óolal. Tak u yalak' peek'o'ob yéetel ñmiiso'obo' ku láak'íntik le paalalo'ob ñe'el túuxak ka xiiko'ob u beeto'ob wa ba'axe' beyxan chíika'ant'io'ob kiim'ak u yóolo'ob. Le ka'ja'ano'ob te' kaa'jo' ku yilpa'al ñach u yaabiltmo'ob Ñam, tumen tuláakalo'ob ñach ku méek'iko'ob, ku tsúuts'iko'ob wa ku kiki'

ma'acha' tu k'abo'ob. Ma' chéen le kaa' ka'ach ñach ñats'utso', ba'ale tak u bak'an paach ñach ñats'uts ku chíikpa'ja' nukuch witso'ob.

K'ucho'ob xan ti' ñump'éeel na', yaan u nukuch ts'iibilo'ob ñach ma'alob bona'anik ku ya'alik «Siis chíuku'k» ka' ñ-ooko'ob Ñam yéetel u yóoxtúul éetailo'ob.

-iU'uye' ñach k'a' ñola'anech Waye! a'alab ti' tumen xJulia-Tsikbaltto'on tuláakal.

Ñam tu che'e'ja' ka' tu tsiika' u yuumil u kúuchil le koonol ku k'aaba'atik xLety. Ichil ts'aba'an ñump'éeel mayakche' yéetel ya'abach nu'ukulo'ob beeta'an yéetel che' chuup yéetel siis chíu'uk, ñe'eláas u ki'ijilo'ob. xLety tukáata' ti'ob wa ukáato'ob p'áatal ich na' wa ñ-táankab. Ñam tu ya'ala' táankab. Le ka' ñook'o'obe' páa'cha' u yiliko'ob ñump'éeel ñach ñats'uts ya'axtak che'ilo'ob.

Kulaʼo'ob tu bak'am paach jump'éeel wóolis mayakche', ts'aaba'an u piixil nook' chak yéetel sak u meʼen cuadrosilo'ob ʼach mimiiskiʼ le kúuchila', chuumukil te' mayakche'o' ts'aaba'an jump'éeel paak'al lool.

Ñam tupaktaʼlepaalalo'oble taa nu ʼaantikoo'ob siis chuʼukil.

-Teen u t'uulil mexicanoilen kaʼakbalen tu Tuuch le Uʼo'-tu ya'alaʼ t'io'ob-il a wile'ex, k-uuchben chiibalo'obe' taa ka'ach u maan u kaxtik'ob tuux ka'ach keen u chuumbesiko'ob jump'éeel Noʼoch noʼ luumil le oolale xiimbalaʼo'ob tak u kúuchlo'ob tu ʼats'uts ʼa'il Texcoco. Ti' tuun tu yilaʼo'ob u chiikuil ku pa'atiko'obo'. Yaan jump'éeel chan peten tuunich tuux ku siʼil ʼunkuul paak'ani' tu yook'ole' p'okokchaʼiʼ ʼuntúul ʼ-koot taa u kiinsik ʼuntúul kaani'. Let'io'be' tu na'ataʼo'obe' le luumo' u kúuchil siʼit'io'ob utia'al xNa'tsil luumil.

-ʼxNa'tsil luumil waaʼ?-tu k'ataʼ ʼNico.

-beey, bey u ya'aliko'ob ka'ach ti' le yook'ol kaabo'-tu nuuktaʼ Ñam-le xNa'tsil luumo ʼach u yaamiltmaʼ ka'ach le chan xéet' luumo', kex oʼéela'an taʼ noʼoch yook'ol kaabe', let'ie' tu yéeyaʼ le xéet' luma' utia'al ka' nuupchaʼak maantats' le luumo' yéetel Uʼ, utia'al u paklan kanáantikubáalo'ob wa ku k'abéetchaʼaʼ.

-ʼu nupkubáalo'ob waaʼ utia'al maantats'?-tu k'ataʼ xLupita-ʼBix tuun lelo'?

-tu k'ataʼ xLupita-ʼBix tuun lelo'?-U beeʼil éek'ʼo'ochéenil yaanal luumé' te' tuux taalo'ono'-tu nuuktaʼ Ñam -jump'éeel u suumil tuuch; U k'at ya'aleʼ, bey jump'éeel chowak suum ku nupik yook'ol kaab yéetel Uʼ, utia'al u múul kanáantikubáalo'obe', u múul tséentikubáalo'ob, u múul yaantikubáalo'ob wa ʼach ku k'abéetchaʼaʼ. iU tokik u báalo'ob -T'uule' tu ʼaan xulaʼ u t'aa ka' ts'o'okeʼ ka' léekiʼ:- u tuuch luumé' tia'an Texcoco yéetel u tuuch le Uʼe', waye', u k'aba'e' «U Noʼ luumil Paala». Tene' ʼach k'aʼ oola'anen, tumen tuxta'aben ti' Texcoco utia'al in pixik jump'iit u saasilil le Uʼo' yéetel utia'al in kanáantik le tuucha'; tene' yaax u'len waye'. Te'ela' kin chene'etik le luumo' kin wilik u ʼa'il Texcoco te'elo' bey ti' jump'éeel néen kin wilik le Uʼo' beyxan kin wilikinbaaʼ: ʼuntúul t'uul. Tu noʼ kaaʼil México kin wila'aʼ tak waye', kin kanáantik le xNa'tsil luumo'-tu ya'alaʼ Ñam, ooli' t'uubul u tuukul aniki'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Tsikbalt ta báale'exe' ba'ax ti' ku meyaó u suumil tuuch.
2. Tsikbalte'ex tu yóolal u k'a'ana'anil u suumil u tuuch le Uóó, ku ya'alal te' tsikbalaó, tia'an Mexicoe'.
3. Tsikbalt tabáale'ex le bix u k'exikubáal le uóó.

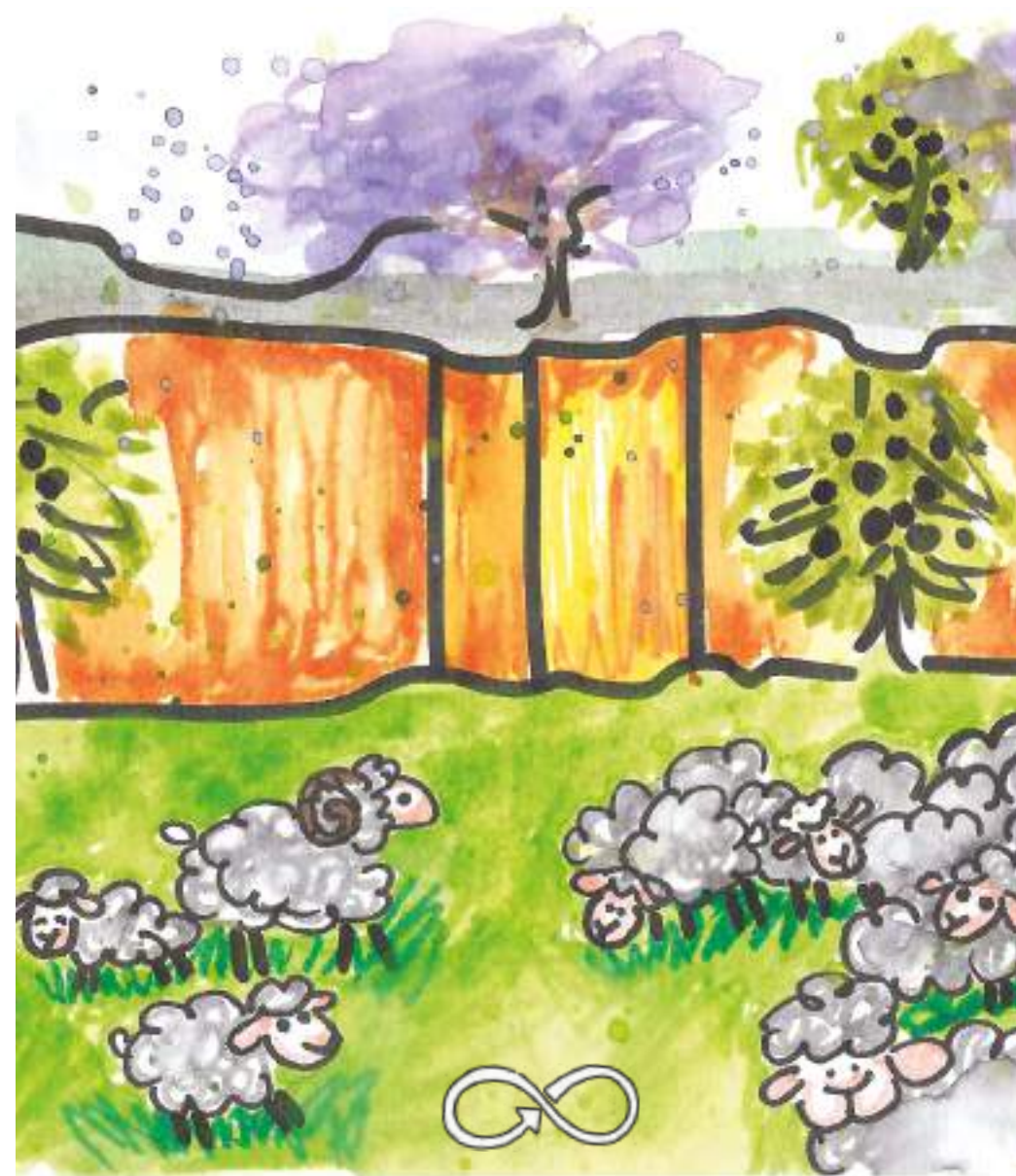

K'UBEN TI' TEECH

1. Ta méek'taan kaaóil wa tu'ux yaneche', ba'ax máasewáal miatsilil líik'sa'ab úuchió.
2. Ta méek'taan kaaóil wa tu'ux yaneche', máakalmáak le máasewáal miatsilil úuchbentak tak beóla' kuxa'ane'.
3. Jumpáayil ti' jump'éel ju'üne, beet jump'éel ochel ti' Ñam táan u tsikbal ta wéetel.

2

ÚUCHBEN TSIKBALIL: ǵ-Kanáan tamano'ob

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

ʔ-Kanáan tamano'ob

Le táan u suuto'ob te' yáanal lu'umo' tu Noʔ lu'umil le chan palaalo'obo', k-etailo'obe' táan u che'eʔo'ob yéetel kiimak óolal. ʔach ʔa'ak' u yóolo'ob ka tu yilaʔo'ob tia'ano'ob ti' ʔump'éel noʔ kúuchil koonole'.

Táan u k'áayta'al u koonolil bak'. Ka' ʔ náats'o'bí. Le buka'aʔleubak'el wakax, x-kaax yéetel k'éek'ene' ʔach ya'ab. Óoli' tuláakal ts'apa'an yéetel máquina. Ti' uláak' koonolo'obe' ts'o'ok xan u ts'abal ba'axo'ob ma' naturaali'.

-Uma'alobile' to'onema' táan k-manik ba'axo'ob chéen beyilo'-tu ya'alaʔ xLupita-k-xokik yéetel k-na'atik le chan ʔu'unil tak'a'an ti' ba'alo'ob ku ko'onolo'. Wa yaan ba'al ma' táan k-na'atike u ma'alobile ma' táan k-manik.

Le máako'obo' táan u maniko'ob tuláakal ts'apa'an ti' máquina: salchicha ʔamón, tocino, chorizo, hamburguesas, u chan xiik' xkaax yéetel uláak' ba'axo'ob.

-Yaan to'on ka'ap'éel talamil: ʔump'éele' leti' u manik le máako'ob ba'axo'ob ma' tu xokiko'obo' uláak'e' unaʔ k-óoʔeltik ba'ax k'iin ku k'aschaʔaʔ le bak' beeta'abiko', ba'ax tu p'ataʔ te' yóok'ol kaabo'. ʔmaantats' wáaʔ túun beyo'?-tu ya'alaʔ ʔNico.

Ch'a'tuklaʔ u bino'ob túun tu k'áax xmáa ʔ-Jovita, tak tu'ux ku tséentik taman..

Le beʔo' ʔach táaʔ ʔats'uts ku k'áat máansik ʔa' le kúuchilo' mix chokoʔ mix siisi', ʔach tu p'iis. Naats' te' kúuchilo' yaan u pak'bil pichibi' nats' bey 100 metrose', ku k'uchul le péepeno'ob ku taalo'ob tak Canada ku k'aba'atiko'ob monarca.

Kiimak yóolob tu bino'ob, le ku yiliko'ob máan camiono'ob chuup yéetel nukuch xóoxot' che'ob ku máan túun tu tuukulo'ob wa táan u ts'o'oksiko'ob le k'áaxo'.

Le ka' k'uchó'ob te' k'áax ku k'aaba'atik Jovita, xmáa Jovitae' tu ya'alajt'íob : -iJach ma'alo'ob bey taale'exo! Yaan teen pak'achbil waaš táant in beetik a jaante'ex yéetel jach kiiki' pak'am. U ch'uukileš kin in ts'ašte'ex a jante'exé' ya' yéetel ch'uuk pak'áal.

Jaanalnašo'ob túun tu táankabil le našo' tak te'elo' ku yiliko'ob ka'ap'éel nukuch wits. Jump'éel u k'aaba'e' Nojoch Wits le u láak'o' u k'aaba'e' Monarca. Le táan u tsikbaló'obo' yaan jump'éel iik' jach ki' piktiko'ob.

-U'uyeš xmáa Jovita, taalo'on waye' tumen a'ala'abto'one' teche' jach ya'ab a walak' ba'alche'ob-a'ala'ab ti' tumen xJulia.

-Maas uts tin t'aan xkanáan tamanen, bey uts tin t'aan ka' a'ala'akteno'-tu núuktaš Xmáa Jovita-le máako'ob yaan u yalak'o'ob jach ku yaabiltiko'ob le taak'in yéetel mina'an u yaabilašo'ob te' yóok'ol kaabo' mix ti' le kuxa'ano'ob ichile', chéen ku kaxtiko'ob ka' jach ya'abak u yaalak'o'ob. Ku ya'abkuntik u yaalak'o'ob kex u k'almo'ob, ti' kúuchilo'ob itstikyaš u yoklobi' yéetel nuunut' jep'ano'ob aniko'ob. Ku xuupiko'ob ya'abach ja' ku ts'o'okole' ichil u yo'och le mejen ba'alche'obo' ku ts'aiko'ob ba'axo'ob bey ts'aak utia'al u séeb poloktalo'obe'.

x-Lupitae' tu ya'alaš: -le táan k-taal waye'tinwilaš ya'abachkúuchilo'obtu'ux yaan wakaxo'ob yéetel tamano'ob éetk'aláab yaniko'ob. Bey ma' ki' aniko'obi'. Teche', bix a tséentikle tamano'obo'. Túux a k'almo'ob.

xMáa Jovitae' líik'eš ka' tu ya'alajt'íob ka' xiiko'ob tu paach. Tu bakpachto'ob

le sak na3 yaan u portalilo'obo'. ba'ale ka tu sut3ubáalo'obe, ka' tu yila3o'ob, tu ka'anailil le chan 3o'ol witso', yaan ya'abach tamano'ob 3aalk'abo'obi, táan u 3aanalo'ob tu'ux yaan le su'uko'. Uláak'o'obe' chilikba'alo'ob tu bo'oy le che'obo', Náanach ti'uláak'o'obo'. Yaan 3akarandao' e'epuk'e'en u loolilo'ob, yaan 3un3ump'éel u che'ilo'ob páaysil oom, yaan le 3ach ka'analtako'ob beyxan kaabaltako'ob. Tu náachile yaan uláak' tamano'ob ku báaxalo'ob.

Tu 3aal le k'áaxo' yaan 3ump'éel chan xa'anil na3 tu'ux yaan ku yuk'iko'ob 3a'i yéetel su'uk te'elo' yaan u láak' ka'atúul taman ku wenelo'obi.

-3Bey wáa3 u kuxtal le u yaalak' ba'alche' le

3-kanan tamano'obo'?-tu k'áatchi'ita3 x3ulia-teech wáa3 tuun káas a beetik utia'al u kiimaktal yóolo'ob.

-iMa' chan xchi'úupal!-tu ya'ala3 Xmáa x3ovita táan u che'e3. leti'e' k-uuchben chi'ibalo'ob u yaabiltmo'ob k-miatsilo', in miatsil tene', leti'e' purépecha, leti'obe' ku tséentiko'ob ba'alche' utia'al u 3aantiko'ob wautia'al u ya'antikubáalo'ob ti' u meya3o'ob. Ma' utia'al u beetiko'ob taak'ini.

Utia'al k-úuchben chi'ibalo'obe3 3u3untúul u yaalak' ba'alche'obe' 3ach k'ána'antako'ob. Ku ts'aiko'ob uk'aaba', kutséentiko'ob, kubáaytiko'ob, ku kanáantiko'ob yéetel ku ts'akiko'ob. Beyxan bey uláak'tsilo'obe', Wa ma' tu táanliko'obe' óoli' bey leti'ob ma' tu táanlikubáalo'obe'. K-úuchben

chíibalo'obe' yo'elo'ob to'one' táakpa'áano'on bey u ba'alilo'on yóok'ol kaabe', ma' u yuumilo'on mix u yuuntsililo'on ka' k beet loob ti' yóok'ol kaabi'-tu ya'ala' xmaa Jovita.

-¿Te'ex xane' a ts'aame'ex waa' xan u k'aaba'ob jununtúulil? -tuk'áata' Nico- ¿ba'ax ka meya'tike'ex yéetel bix u jéelbesike'ex ka máanak ti' industrialí'?

xMaa Jovita' tu núukta': beey, wa juntuul tamane' yaan u k'aaba', in ts'itma' ba'ax k'in ka si'i', wa to' yool wa k'o'a'an, u k'inil u ts'aabal u ts'aak ...iin k'a' ool tak bix u modoso'ob!

In tamano'obe' ku ts'aiko'obten jach ma'alob tso'otse', yéetele' u tso'otselo'obe' in kiiko'obe' ku beetik u nook'o'ob yéetel u nook'il u ke'elo'ob. Bey xan ku ts'aiko'obten u k'aab u yiimo'ob utia'al queso artesanal yéetel u bak'el x-ma' k'aasil k-konik ti' tuláakal kaa', tumen yaan xan máako'obe' ma' k'o'a'ancha'ko'obe' ku kaxtiko'ob ki'ki' janal.

xJulia tu k'áata': -ba'ax a k'aat a wa'al ma' k'o'a'ancha'ko'obi'.

Ma'ilí' k'o'a'ancha'ak yéetel le xuupo', le k'o'a'anil ku taasik le satal na'atilo', le máaxo'ob yaanti'ob le k'o'a'anilo' chíika'anti'ob: mina'an ts'o'olil u maano'ob yéetel u puliko'ob ba'axo'ob, ma' yo'elo'ob ba'axo'ob ku jaantiko'obi', mantats' ku maniko'ob ba'axo'ob

yano'ob ich empaque yéetel mix junteen ku tuukulo'ob tu yoolal u to' oolalo'ob mix tu yoolal le Yóok'ol Kaabo'.

Le mina'anti'ob le k'o'anilo' ku maniko'obten ba'ax kin konik tumen u yo'elo'ob mix ba'al k'aas ku p'atiko'ob Yóok'ol kaab. Le ba'axo'ob kin koniko' mixba'al beetik k'aas ti' ba'alche' mix kiimiko'ob yaan ichil. Ku beetik uts ti' u wiinkilil máak yéetel ti' Yóok'ol Kaab. Kin tak'ik junp'éel u ju'unil ku ya'alik: "ba'axon ku tal ti' taman jaak'ab u tséenta'alo'ob".

Le ooxtuul etailo'obo' tu muts'al u yicho'ob, tu náach chá'a' u yiik'o'obe' ka' kiimakcha' u yoolo'ob tu yoolal u k'asko'ob ba'axo'ob u yo'elo'ob u yúuchben chíibalo'ob.

Tu k'áata'joo'ob tuun ti' xmaa Jovita u páa'talil u máano'obe' ka' ook yaalkabo'ob u báayto'ob le tamano'ob tu Ranchoil La Joyao'. máano'obe' ka' ook yaalkabo'ob u báayto'ob le tamano'ob tu Ranchoil La Joyao'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Much'kiinte'ex ya'abach tukuulo'ob:
 - a) Ba'ax meya'il k'áax ku meya'ta'al ta méek'táankaajil wa le tu'ux yanecho'.
 - b) Ba'ax meya'il alak'bil ba'alche' ku meya'ta'al ta mek'táankaajil wa le tu'ux yanecho'.
 - c) Junjuntúul ichile'exé ka' u ts'íibt u núukta'il te' pizarrono'. Ku ts'o'okole' ichile'exé ilawile'ex wa le meya' ñe'ela' agroindustrial wa agroecológica.
2. Tukuulnene'ex ti'le k'iino'ka'kaa'u yalak'tiko'ob ba'alche' le úuchben ch'iibalo'ob t-miatsilo' tak te' k'iino'ob ku yokol tak industria yéetel le bak' toba'an ku ko'onol tu no' kúuchil koonol. Chikbese'ex u ñela'anil tak ka' kaa'u k'ascha'al.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beet jump'éel maketa yéetel u k'atil k'áax tu'ux mix máak kanáantik le ba'alche'obo'. Yéey ba'ax ba'alche'ilo'ob kaja'an te'elo'.

3

ÚUCHBEN TSIKBALIL: ǵ-Kanáanilo'ob tí yóok'ol kaab

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

ʔ Kanano'ob ti' yóok'ol kaab

Le Mejen paalal táan u ʔóok'lo'ob k'i'iwik yéetel Ñam chéen ka' tu yilaʔo'obe' xLupita wa'alchaʔiʔ ka' tu ya'alaʔ:—its'óok k seen xáantale'ex waye', k taatatsilo'obe' mi táan u tuukultikto'on!

—Ma' beyi' xLupita—tu núuktaʔ Ñam—.

Tu noʔ lu'umil paalale' ʔela'an u máan le k'iino'obo'. Waye' ka wilik ku máan ʔump'éel k'iine' ti' Yóok'ol kaabe' chéen ʔunsúutuk ku máan; a taatsilo'obe' mix tu yiliko'ob wa miná'ane'exi', ba'ale ʔach k'aabéetchaʔaʔ a waantale'ex waye'. Unaʔ in beetik ʔump'éel k'axt'aan ta wéetele'ex, ba'ale táanile unaʔ in we'esikte'ex ʔump'éel ba'al. iKo'otene'ex tin wéetel!

Ñam tu ye'esaʔ ʔump'éel beʔti'ob utia'al u ʔóok'lo'ob te'

kaaʔo' utia'al u bino'ob ti' ʔump'éel noʔoch wiits. Le beʔo' chuup yéetel loolo'ob, e'epuk'éen loolo'ob mix máak pak'milo'ob, chéen tu ʔuunal xʔóok'obilo'ob. Lelo' ku beetiko'ob u yila'al le beʔ bey ʔaya'an su'uk yóok'ole'. Ku yiliko'ob ya'abach ʔeʔeláas nukuch che'ob, Tuláakal ʔats'uts ya'axilo'ob; ʔuʔunkúulo'obe' yéetel u loolilo'ob uláak'o'obe yéetel yicho'ob; ʔach muulta'an tumen p'eenkech yik'elo'ob, ku máan kéeʔo'ob yéetel tsiimino'obi', tu náachile' ka wilik u máan báalamo'ob yéetel tak p'onto'.

Ka'alikil táan u naklo'obe' ku chiikpa'as u boonil ch'oo' áak'alo'ob ja', bey boona'anilo'obe'; ku ts'o'okole', le ka' tiip'o'ob ti' jump'eel x-k'oomk'om lu'umil' tu xuule' tu yila'as'ob jump'eel x-áalkabil ja' tu taamil le kéen máanako'ob ku jéentantik nukuch tuunicho'obo', óoli' bey táan u k'aaye'.

-iJeta'an jats'uts tuláakal ba'ax táan in cha'antiko', chuka'anil u kuxtalil, kiki' óol aniko'on, kin wilikpeenkechche'obyéeteljejeláasba'alcheo'ob!- tu ya'ala' jNico, ka'alikil yook'ole' máan u xiik'nal juntuul ts'unu'um.

Ñam tu ya'ala'jti'ob le táan u bin u xiimbalo'obo'.

-u k'aaba'e' "jejeláas kuxtaló'ob" jach yaabilma' waye'. To'one' u kaa'nalilo'on u no' lu'umil paalale', táakpa'asano'on ichil le jejeláas kuxtalilo', ma' to'on u yuumilo'oni'; chéen j-kananilo'on. Wa k kiimsik u kúuchil yook'ol kaab, jach u jaajile' k kiimi' tuláaklo'one'ex tumen ichil u kuxtalil aniko'on.

K'ucho'ob tak tu ka'analil jump'eel witse', wa ku paktiko'ob tak kabale' ku chiikpa'as u No' Lu'umil Paalal. Ku yiliko'ob tuláakal u chakil yook'ol le na'as'obo', le mejen kaa'as'obo', sak be'as'ob buut'a'an yéetel tuunichhil bakpachta'an tumen che'ob yéetel ya'abach nukuch che'ob..

Ñam wa'alcha'is ka' tu ya'ala'jti'ob: -
pakatnene'ex ka'anal, tumen ti' kin
t'uuchtalite'jats'utskúuchila',
utia'al in wilik...

-iLe Yóok'ol Kaabo! -jáak' óolalchañiñ xJulia le ka' tu yilañ buka'añ noñochil k yóok'ol kaabe', ti xa'aniñ ñach ma'alob chika'ani u noñ lu'umil México.

Le yóok'ol kaabo' ñach chí'os u boonil, ba'ale ñach tu chúumukil u noñ lu'umil Mexicoe', tu'ux yaan ka'achiñ u áak'alil Texcoco'e', ku chíikpañañ ñump'éel chan boox ñool.

-Siit'nene'ex ka' a wilike'ex maas naats'il le ba'axo'obo'-a'alabt'iob tumen Ñam-iSiit'nene'ex! Chaambel a paakate'ex ba'ax ka wilike'ex.

Le Paalalo'obo' ya'ab utéenele' siit'nañ'ob chéemba'ale u yich'o'obe' ñop' u bin u yóotsiltalo'ob. Ma' tu yiliko'ob le ña'o' chéen tikin lu'um aniki', ma' páañchañ u yiliko'ob áak'alí, mix u sáasil le Uño' mix u yoochel le tú'ulo', ma' chika'ani Ñam.

-Ñam, Ma' páañchañ to'oni' k ilik le áak'alo'-ya'ya' óolal ti'ob-. Ba'axten sa'ap'iñ.

Ñam tu t'o'onañ u xiikin, ka' tu nulañ u yich ka' tu ch'a'añ u yíik'.

-Tikinkunsa'abiñ, sa'ap'chañiñ, tséelchañ u ña'il. P'eenkech ba'alche'ob kiimilchañ'ob, beyxan ya'abkach che'o'ob, chíich'o'obe' púuts'o'ob xaan. Ba'apachta'able áak'alo'yéetelnukuchkuucho'ob chupa'an yéetel xta'miis, utia'al u búut'uñ ku ts'o'okole ku liisañ pak'o'ob yóok'ol. Ba'ale' u k'aasiñ tu'tu' ba'ale' chooñañi' yáanal lu'ume' ka' tu k'aaskuntañ uláak' ña', bey ñuñump'iit tu bin u

k'astañ tuláakal -bey tu núuktañ'.

U yiicho'ob meñen paalale' tañ ñak'a'an u yóolo'ob. Ñam chéen tu ñe'elsubañ ñunsúutuke' ka' ñoop' u t'aan: -le ka' wilike'exo', ma' chéen tu noñ lu'umil Mexico ku yúuchuli', beyxan tu tulisil yóok'ol kaab. Ka'ache' ma' bey ixtako', -úuchben k miatsile' ma' chéen ku chíimpoltiko'ob u kuxtalil tuláakal ba'al, beyxan ku kanáantiko'ob u kuxtalil yóok'ol kaab.

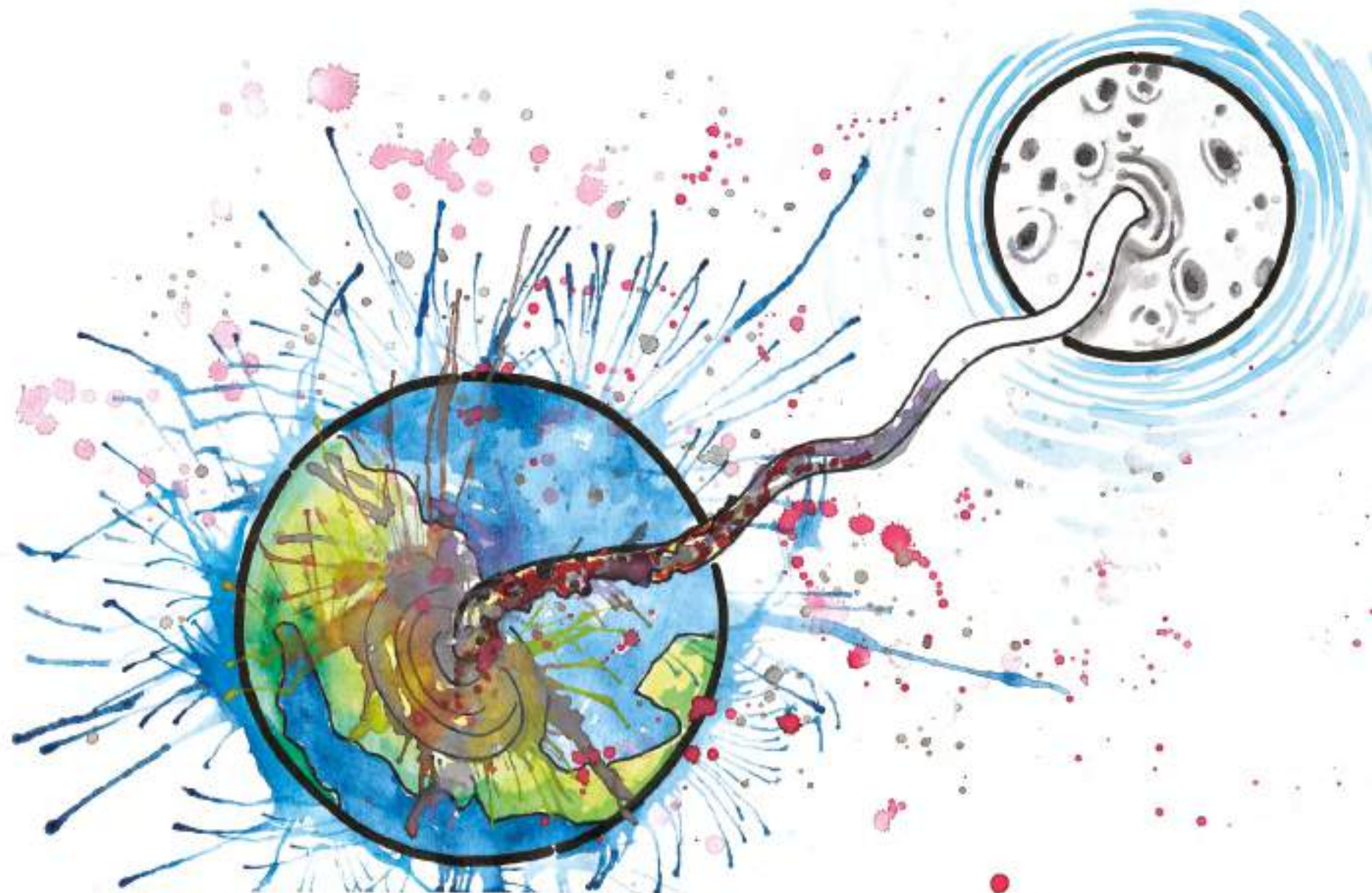
-iTo'on xane' taak kanáantik! Tu ya'alaño'ob xLupita, xJulia yéetel jNico jumpáakili.

Kiimakchañ yool u yich Nam, chuupchañi yéetel alab óolal. Beytúuno' tu ch'a'añ óoltañ u tsikbal: -u kañnáalilo'ob yook'ol kaabe', ti' u ts'ook ja'abo'obe', máantats' táan u maano'ob ts'o'okole' ku puliko'ob, saansamal beyo'obo'; ku maano'ob ku puliko'ob. iTuláakal ku puliko'ob! ima' tin na'atik ba'axten beyo'obo'! u jaañile' le yook'ol kaabo'ich talamil yaan wama' tu xuump'áatiko'ob maane' yéetel xuupe', ku maaniko'ob ba'alo'ob kex ma' k'a'abéetti'obi'. iTuláakal ba'al u k'aato'ob! Ts'is u yoolo'obe' unañ u yaantalt'ob tuláakal, ma' tu yiliko'ob wa ku beeta'alt'ob k'aas wa ma'; ba'ale' mix tu k'a'añalt'ob yook'ol kaab. Ba'ale' ts'o'ok u k'uuchul u kiinil yaan k lep'ik k óol..

-Ba'ax je'el u páa'ntal k-beetike'. -tu k'aatañ le paalalo'obo'.

Nam tu núuktañti'ob: -tin péeksañ a wóole'ex tumen chéen meñen paalal Mexicoilo'ob je'el u páa'ntal u k'aasiko'ob u kanáantiko'ob yook'ol kaabe'. Ma' tu páa'ntal u táakpañañ uláak' táanxel kaaño'ob unañ u chumbesa'añ tu noñ lu'umil Mexico, tumen k'a'añse'ex ti' yaani' u tuuch le Uño', iti' ku jeets'eli' u tulisil yook'ol kaabi'.

-iJach chuka'an k óol! iMexicoilo'on jach yaabiltmañ yook'ol kaab! Jach k'a'abéet k-suut te' lu'umo' ka' tsikbalnañko'on yéetel meñen xiipalalo'ob beyxan meñen xch'úupalal ka' u yo'éeeltiko'ob je'el u páa'ntal kuxtal xma' maani', ts'o'ok k ilik u Noñ Lu'umil meñen paalal, u tuuch le Uño'-tu ya'alaño'ob le óoxtuul paalalo'ob jach lik'a'an u yoolo'obo'.

-Ba'ale' yaan k lep'ik óol tumen u tuuch tia'an Texcoco táan u tikinkuntikubaš, táan u biin u kiimil. -tu ya'alaš Ñam-wa ma' t-wa'akuntike'ex le no'och loobila' táan u taal naats' ti to'on.

-iÑam, ma' a tuklik! -tu ya'alaš u yóoxtuul etailo'ob-išach šunpiikil xchúupalalo'on yéetel xiipalalo'on Mexicoilo'on k k'aat kanáant Yóok'ol Kaab! Yaan u páaštal wa'alkunsik le k'óša'anil chéen maan yéetel xuup, šump'éel ba'ax ku satik yóol tuláakal máak. iLelo' xu'uliš!

Ñam tu yilaš šach péeka'an u yóolo'ob ka' kiimakchaš u yóol. Tu ya'alašti'ob ka' u ts'aaš u xno'os k'abo'ob tu puksi'ik'ale', u xts'ik k'abe' tu tuucho'ob ka' u ya'alo'ob yaanubeetkubáalo'obužkanáanil yóok'olkaabi. Bey tu beetilo'ob túun yéetel šach kiimakchaš u yóolo'ob, tumen ts'ó'ok u yošeltiko'ob ba'ax ti ku meyaš u kuxtalilo'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Ti' u k'aayil jeets' óolal

1. Yéeye'ex juntuul chan xiipal wa juntuul chan xchúupal ka ts'iibnak te' pizarrono'. ts'iibte'ex u k'aaba' ba'alche'ob, xiiwo'ob wa minerales táakpaano'ob ichil u jejeláas ba'alilo'ob yóok'ol kaab.
2. Tukuulnene'ex ti' junkúul che' yaanti' maas ti' 300 ja'ab. ¿Máax jach u yuumil? Wa le che'ó ts'óok u yilik u yúuchul u máan u kuxtal ya'abach máako'ob?. Beete'ex xan yéetel le ba'axo'ob ta ts'iibte'ex te' pizarrono'.
3. Ba'ax ka tuklike'ex ti' u tikinkuunta'al jump'éeel áak'al.? ba'ax talamil ku taasik.? A tuklike'exé' je'el wáa3 u béeytal u tu'upul le loobilo'. Ts'iibte'ex ta xpikilju'üne'ex le ba'ax ta kane'ex te' kaa3o'.
4. k-K'aye'ex u k'aayil le lu'umo'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beoritase', ta xpikil ju'üne' boon a woochel yéetel a etailo'ob tu'ux táan a beetkabáale'ex jkanáan yóok'ol kaabile'ex.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k lu'umil
Ta yéeya3 u3
Jach bey kiike'

A waalo'obe' ku k'aayikecho'ob
Beyo'ob sak chike'
A mejen xchúupalal ku méek'ikech
Ichil u ts'u' k'aax

Ichil a jo'obnel
Ta nuupa3 k k'ab
T'uulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'aat u sa'ap'tiko'ob
A no3 siibal
U k'aat u konolcha3o'ob

U k'aato'ob ka' xu'upkech
U k'aato'ob ka' kiimsa3kech
U k'eexla'antabeche yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'a'abnáab

U tuuch Uje'
México u kúuchil
Tu'ux ta woota3
Ka' p'aatak a ya3kuna3

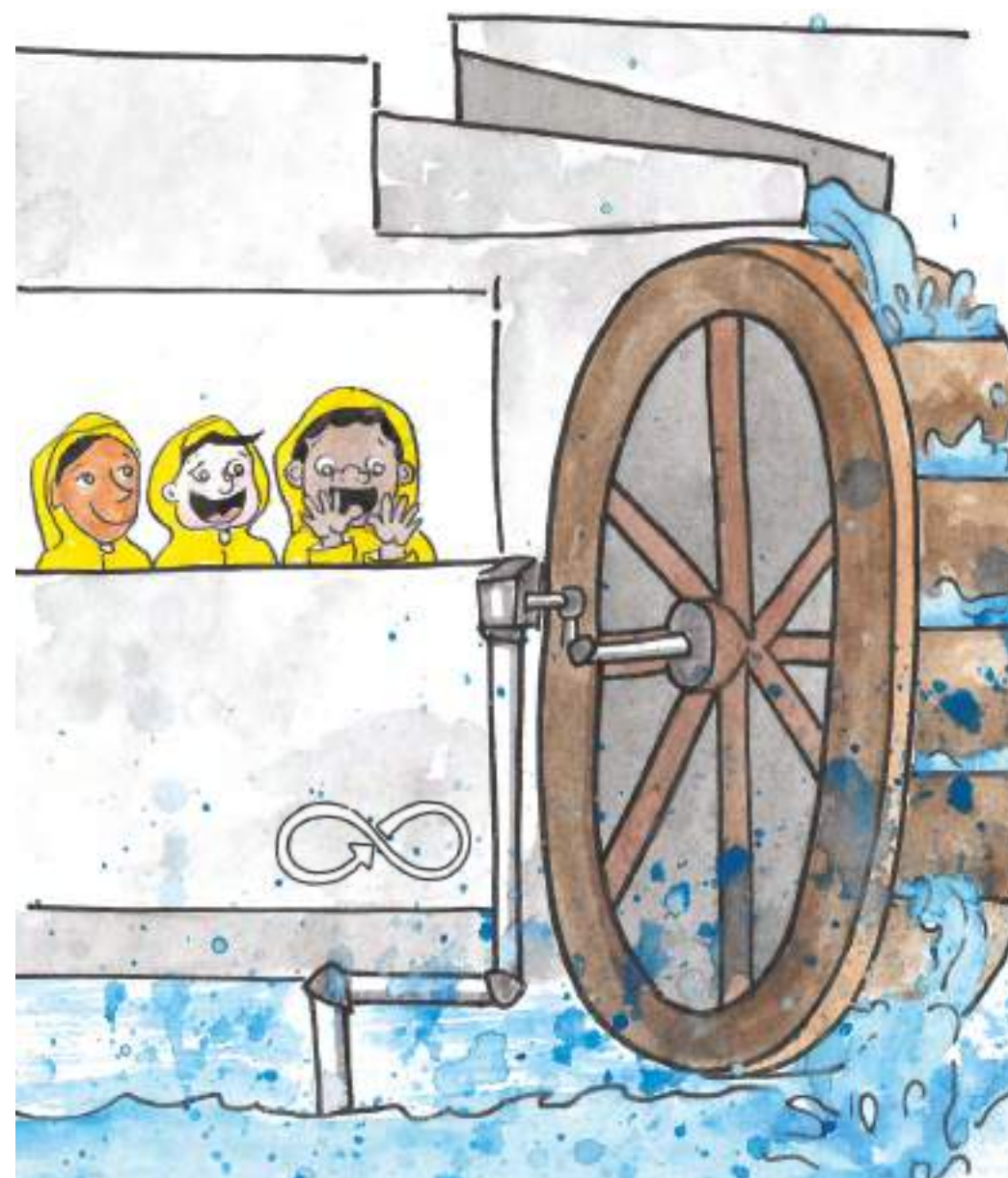
K'axik t'aan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu páa3ta3 k'exik
Mix tu páa3tal manik

Talía Vázquez Alatorre

4

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U muuk'il péeksik tuláakal

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U muuk'il péeksik tuláakal

ʔ-kanáanilo'obo' bin u chá'ob Ñam tu noʔ lu'umil le chan paalalo'obo'. ʔMario le chan paal ku kanáantik u ba'alilo'ob yóok'ol kaabe', tu ya'alaʔti'ob le ka' ʔóok'ob te' yáanal lu'umo' wa tak u t'aano'ob yéetel Ñam, leti' tia'an yiknal le chan ʔala'ach paalalo'ob ku ts'áiko'ob ma'alob muuk'o'ob yéetel tu ya'alaʔ u láak'intiko'ob.

Te' beʔo' tu ʔo'osaʔ u sabukan mandarina yéetel páak'am táan u biin u ʔaantiko'ob tu kaantúulilo'ob ʔach ki'imaku yóolalo'ob. ʔMario tu ya'alaʔ: -iUts tin chí'in ʔaantik le chíuʔuko'oba! iMa' tu páaʔtal in kuxtal wa mina'ano'obi!

xLupitae' tu núuktaʔ: -ʔMario, lela' ma' chíuʔuko'obi, iu yich che'ob!

ʔMarioe' ma' tu xulaʔ u ʔaanli' ka' tu ya'alaʔ ti: -u chíuʔukil yóok'ol kaab, seen ki' chíuʔukil, ku lu'usiktech u taakil a ʔach ʔaantik ya'abach chíuʔuk ʔe'el u beetik a wuk'aʔtale', ba'ale'

ku lu'usik tak a wuk'aʔil. Maas ʔach ma'alob kéen le ʔaantike'exo'. Beyxan yéetel u sóol ku ma'alobkiintik le lu'um utia'al le pak'alo'. Ba'ale le ka ʔaantike'ex te'ex yéetel le toba'aniko' ku suut nukuch witsil xta'miis. ʔBa'ax kéen a seen beete'ex yéetel lelo'?

Le óoxtuul éetailo'obo' ma' tu ya'alaʔo'ob mix ba'alí, xiik tu bin u xiimbalo'ob tumen ʔMario u ʔaaʔil ku ya'alik.

Tu yilaʔo'ob túun Ñam tu xiimbal ti' ʔump'éel pak' ku k'aaba'atik Compuerta, ku táats'máansik ʔump'éel x-áalkab ʔa' tu chíuumukil le nuxi' k'áaxo'. Le beʔ ku máan yóok'ol le compuerta' ʔach mimiskil yéetel yaan u xmach k'abil utia'al ma' u

lu'ubul máaki'.

Le ka' náats'o'obe ka' tu k'a'á óolto'ob ñ-Jorge. U no'ochil le ingeniero'obo'. Junt'uul chan xi'ipal bek'ech u wiinkilil yaanti' 10 ja'ab yéetel táats' u tso'otsel u pool óoli' ku pixik tak yicho'ob. Tu k'áata'áti'ob ka' u ts'áa u k'aank'an chichich p'óoko'ob yéetel ñump'éel nu'ukul utia'al ma' u ñach ch'u'ululo'ob. Tu láak' tséel le ñoolna'ño' ku choo'ñ ja'í u yiik'ale' ñach k'a'am.

Tunáachile, tu yila'ño'ob Ñam tu yokol ti' ñump'éel kúuchil tu xuul le ñoolna'ño'. Óoli' tuláakal cristal telo', ka wilik tuláakal u ñats'utsil le k'áaxo'. Bey ñump'éel chan capsula tu'ux ku much'ik u báal le ingeniero'obo'.

. Tak ka' kúcho'ob tu yiknal ka' kula'ño'ob tu yiknal le mayakche'o'. Ñ-Jorge túune ts'áa'ñ u yuk'o'ob

ñump'éel ba'ax ku k'aaba'atik tascalate, beeta'an yéetel kakaw, ñach túun lu'ubti'ob ma'alobil tumen ñach ki'í siisil.

Le ka' ts'o'ok u t'aaniko'ob Ñam yéetel ñ-Jorge, ñMario le chan xi'ipal ñ-kanáan kaa'ño' ñaan bin xiimbil te' nukuch k'áax ka' yil bix aniko.

Le ñkanáano'obo' tu tsikbalta'ño'ob ti' Ñam bix xiikti'ob te' k'áax La Joyao'; u ñela'anil u tséenta'al ba'alche'ob ich industrial yéetel ecológicae ñach chiika'an, ba'alche'ob óotsil u yóolo'ob yéetel ki'imak u yóolo'ob tu yila'ño'ob te' ki'ino'. Ki'imak in wóol ta wéetele'ex tumen ñach ta wila'ñe'ex ba'ax una'ñ a kanike'ex.

-il a wile'ex in yaabil ñ-kanáane'ex, ti' u ba'alilo'ob yóok'ol kaabe' ñach uts u biin tuláakal lelo' u k'áat ya'ale'ñ mina'an u xuul.

Yaan ñump'éel bek'ech suum ma' chiika'an nupiko'on ti' le xiiwo'ob, ba'alche'ob, tuunicho'ob, fósilo'ob, ja', ki'in, ti' tuláakal. Le bek'ech suum ñe'elo' utia'al máantats', ma' chiika'ani' chéemba'ale' ñach yaan u muuk'.

Tia'ano'on ti' ñump'éel kúuchil hidroelectricae' waye' le ña'o' k-sutik muuk'il. Le ña'o' ku ma'áantik to'on u muuk' utia'al u yaantalto'on sáasilil,

le sáasilo' ku yáantik u píikilil' ba'axo'ob, ba'ale ku ts'óokole una3 k-sutik. Waye' tuláakalo'on k-ma3an ku ts'óokole3 k-sutla'antikbáal xan... kuxla3o'on bey ti' 3ump'éel wóolis ba'al, mina'an u xuul.iKo'otene'ex a ch'ene'ete'ex! Ka' náats'o'ob te' x-kalom iik' yaan te' kúuchil bey capsulao'.

Tak téelo' ku yiliko'ob u yo'cho'ob. Tuláak' tséele3 tia'an le 3ats'uts x-áalkab 3a'o', le kéen u 3e'ek'abto'ob le 3oolna3o' le 3a'o' ku lu'ubul yéetel muuk'e' ku péeksik nukuch turbina'ob. Le kéen pirinsuunak le turbinao'obo' ku beetiko'ob u yaantal sáasilil te' kaa3o' yéetel ti'e' nukuch kaa3o'obo'.

Ñam tu ya'ala3ti'ob-: ti' u no3 lu'umil le paalalo'obo' chéen ku meya3to'on u muuk' sáasilil ma' tu beetik loob.

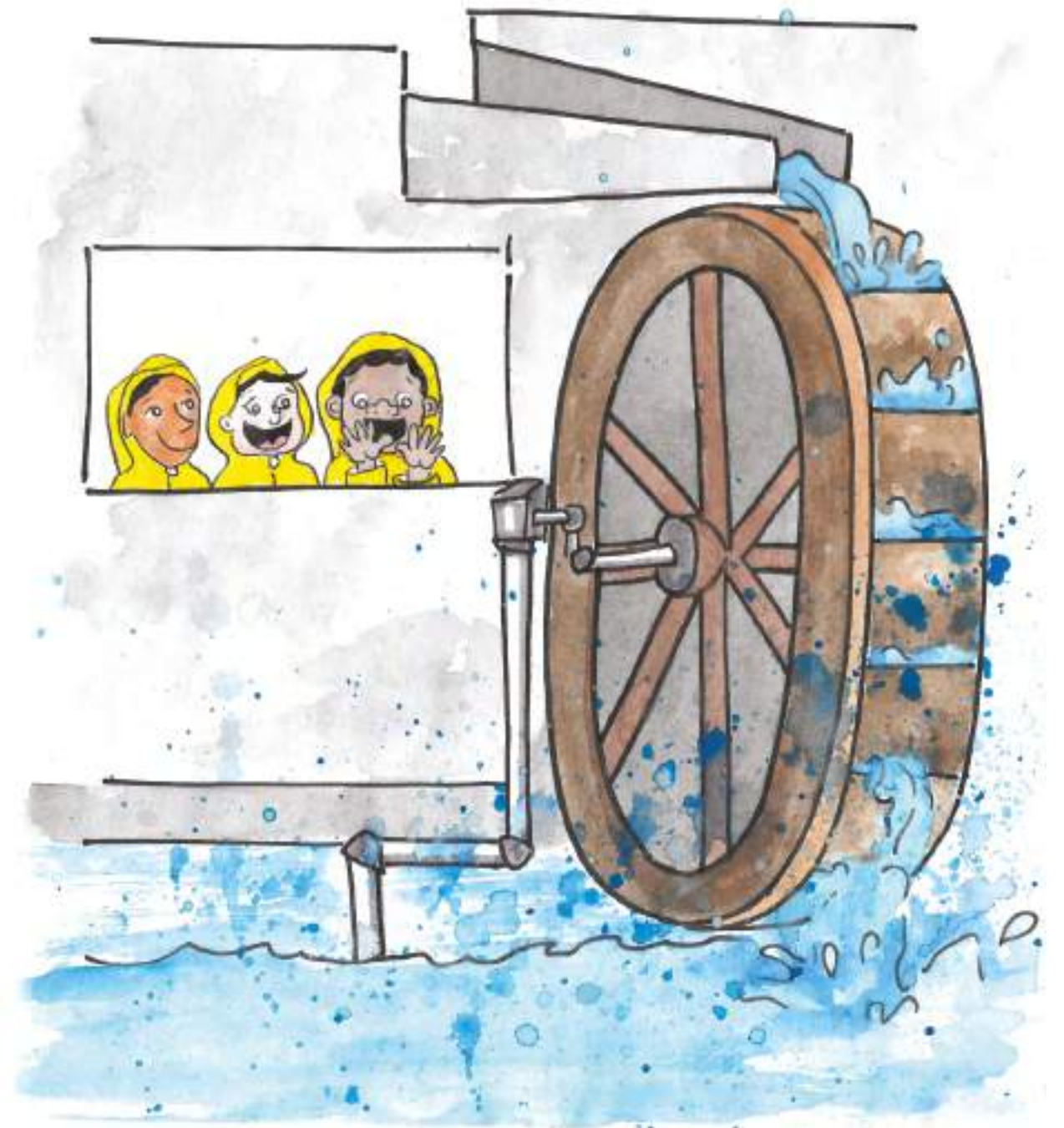
-iBa'ale' tene' tin wila3 coche'ob tak camiono'ob tu máansa'al tumen paalalo'ob! -tu núukta3 3Nico.

-beey, chéemba'ale' ma' tu meya3ti'ob gasolina, electriko'ob. Ba'ale chéen 3ump'iit ta wila3i' tumen chéen ku cha'abal u 3óok'ol wa 3ach k'a'abéet. Waye' uts t t'aan k-xiimbal ba'ale wa náache3 k-biin ti' treen, electriko'ob xan.

Ti' u ranchoil Joyae' 3aalk'ab le ba'alche'obo', le ba'alche'obo' ma' tu muk'ya3o'ob yéetel ku suukbesa'al chéen utia'al 3aantbilo'ob te' kaa3o',

láala3 k'iine' ya'abach máako'ob ku na'atiko'ob ba'ax utsil ku taasiko'ob.

3e'ex le ba'axo'ob máan3a'ano'ob ti' industrialo' 3ach k'a'ana'an ka k-k'aatchiitbáal ya'abach ba'alo'ob. Il a wile'ex, ti' 3ump'éel u empakeil

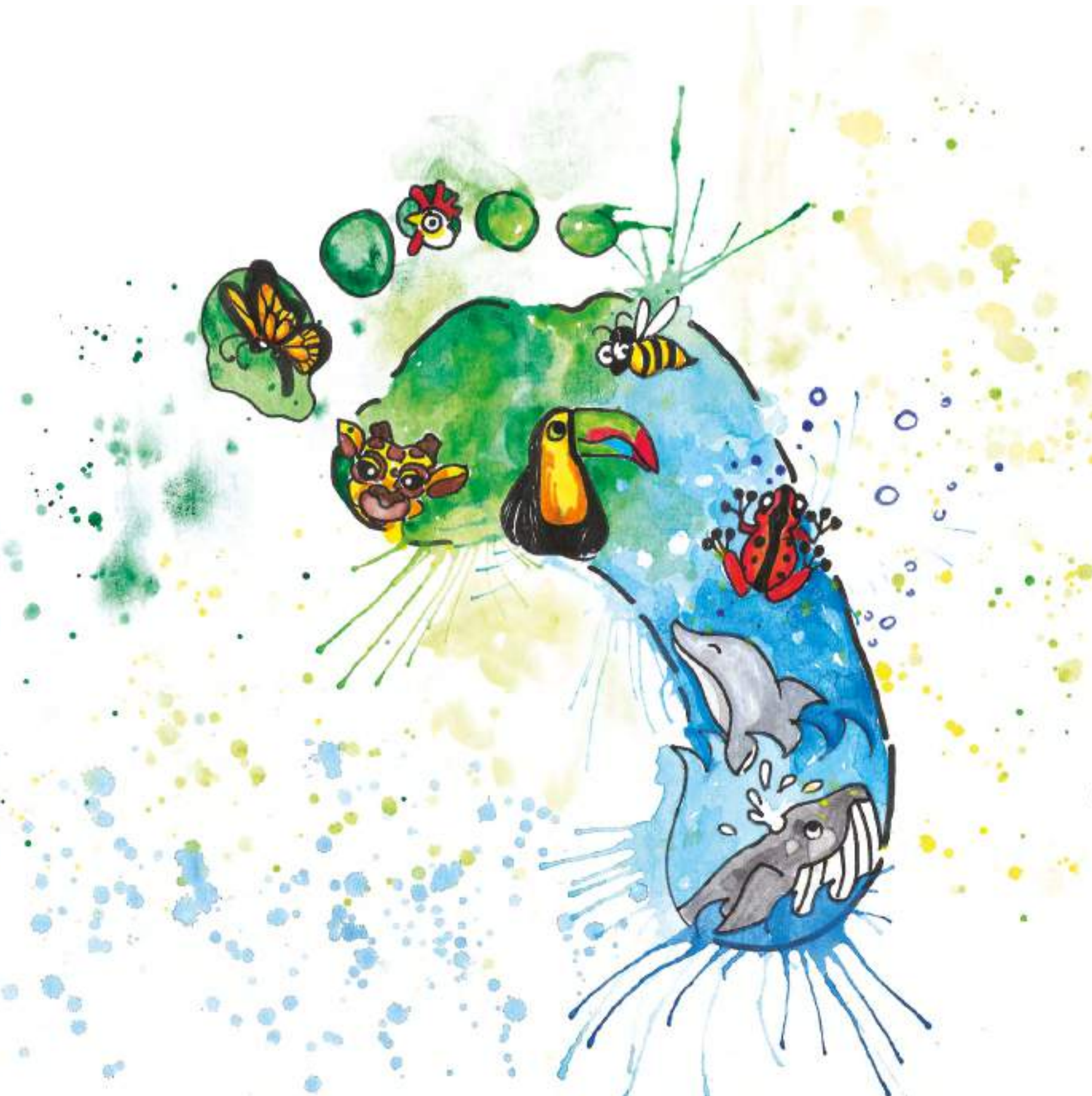

salchicha ku ko'onol te' no3 kúuchil koonolo'obo:
 ¿áaytuul ba'alche'ob muk'ya3na3o'obi? ¿buka'a3
 ja' xu'up ikil k'ala'aniko'ob?, ¿buka'a3 muuk'il wa
 energia xu'up ikil tak máak'a'anta'ak u bak'elo'ob?
 iku ts'o'okole3 tukulte'ex buka'a3 muuk' yéetel
 ja' xu'up le táan u ts'a'apalo! -tu ts'o'oksil u t'aan
 ja'ak'a'anil yool Ñam.

-Ay ts'o'okapéeksikin wóol-tunúukta3xLupita.

-ma' chéen una3 u tukultikke'exi' yaan a
 meya3e'ex. Chéen chá'abil: ma' manike'ex
 ba'alo'ob ku beetik loob te' lu'uma'. A
 meya3e'ex, u k'áat ya'ale3 a wa3ale'ex, u
 lik' a wóole'ex, a múul meya3e'ex yéetel
 u kiimak óolal. Chéen yaan a pa'ike'ex
 u muuk' le u k'o3a'anil le xuupo'.
 Je'el u béeytale' chéen yaan a
 k'áasike'ex le ba'ax u yo3el le
 úuchben chíibalo'obo'.

K-úuchben chíibalo'obe'
 tu kana3 u beeto'ob
 3ela'anil. Chikabáale'ex
 yéetel k'áase'ex,
 suunene'ex tu káa3bal.
 Mexicoile'ex, ¿je'el u
 béeytale'!

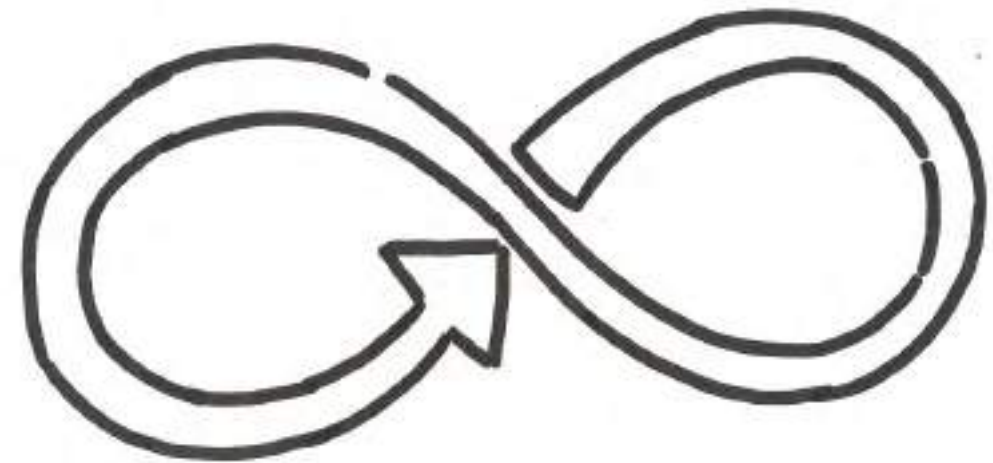

K'UBEN TI' KAAJ

1. Machláant a k'abe'exe' ka beete'ex jump'éeel wóolis ich óoxp'éeel minutos yéetel kanáant ma' a lúubule'ex chéen yéetel jump'éeel a wooke'ex. Yaan u páaɔtal a wilike'exé' wa jump'éeel ku lúubule' ku lúubul tuláakal.
2. Ichil le wóolisilo', utia'al u páaɔtal a wilikabáale'exé' beete'ex u kiki' t'aan le jump'éeel-kanáano'obo'. Jach il a wile'ex, a beetike'ex je'ex u ya'alik le oochelo' yaan a wilike'ex bix u bin béeytal jump'éeel chiikul mina'an u xuul. Le kiki' t'aano' u k'aat u ya'al u nupkubáal utia'al mina'al u xuul ichil puksiik'al yéetel le xNa'tsilil lúumo'.

3. Jach il a wile'ex u yoochelil le mina'an u xuulo'. Pixe'ex u xéet' u pak'il u na'il xook yéetel cartulina yéetel beete'ex jump'éeel no'och boonil yéetel u chiikulil Mina'an u xuul. Bone'ex xan le ba'axo'ob t-ch'a'a'je'ex ti' u ba'alilo'o yook'ol kaab yéetel unaɔ xan u suut utia'al k kanáantik ka' p'aatak báayli'e'.

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Beet jump'éeel ts'íib tí junwáal ju'un yóolal a pe'échak' ecologica le k'aasil ku p'atik le xuupilo'.
- 2. Beɓla'e' tí u paaxil jéets'elileɓ, ko'one'ex k'ayik u k'aayil etail Cepillin. U pe'échak'il uts kuxtalil.

- 3. Xak'alt yéetel ts'íibt tí jump'éeel cuadernoɓ wa junpáayil tí junwáal ju'un ba'ax le u muuk'il ecologica' wa, ba'ax le energia hidráulica', le ku jo'osa'al te' petroleo' yéetel ba'ax u muuk' le k'iino'.

U pe'echak' ookil uts kuxtalil

Yaan k-kanáantik yóok'ol kaab tumen je'el
u ts'óokol u kīine'

U pe'echak'il le uts kuxtalilo' leti'e' una3
k-p'atiko'

Jump'éel kuxtal ich to3 óolal yéetel
yaabila3 yéetel ma'alobil aantal.
Tuláakalo'on una3 kanik báaxal yéetel
k-beetik meya3o'ob meetbil k'ab

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'

Ma' u pu'ulul u xta'miis, je'ex pilas,
nook'o'ob wa u nu'ukulilo'ob otoch
Lelo' k'aas

Ma' pulik le celularo'obo' tumen ku
beetiko'ob k'aas

Jump'éel kuxtal ich to3 óolal yéetel
yaabila3 yéetel ma'alobil aantal

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'

Yaan k-p'atik
U pe'echak'il le uts kuxtalilo'
Ma' chéen maan yéetel k-pulik xma' p'iisili'
Pulik xma' p'iisilil
Pulik xma' p'iisilil

5

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U yaʼil Yuumtsiloʼob

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U yaʔil Yuumtsilo'ob

Ñam suuk ka'ach u xiimbaltik u yéetailo'ob u yuumtsilo'ob mesoamericano'ob, ti' ya'abach ʔa'abilo'ob. Xiimbalnaʔi tak tu ʔats'uts chak'an lu'umil tu noʔ lu'umil le paalalo'ob tu'ux yaan u nukuch che'ilo'ob ahuehuete, ku k'aaba'atik Tule.

Ya'abach yuumtsilo'ob kulukbalo'ob tu bak'ampaach le nukuch che'ob táan u ʔaantik yich le che'ob yéetel táan u yuk'iko'ob siis k'eyem ts'aba'an ich luuch.

-iʔe'el ku taal in wéetail Ñam, le ʔ-utsuts t'u'ulo'!

-Tu ya'alaaʔ Quetzalcóatl, u noʔoch Yuumtsil Mesoamericano'ob.

Ñam tu t'anaʔ tuláakal.

Láalaʔwi'inaletikumuch'kubáalo'ob Yuumtsilo'ob ʔach k'a'ana'ano'obo', le táambesik le u ba'alilo'ob yóok'ol kaabo'.

Ñam yéetel Quetzalcóatl, u Yuumtsil kuxtal yéetel u Yuumtsil uts kuxtal ʔach u yaabiltmubáalo'ob. Juntéenak tu k'aʔ

óoltubáalo'ob ti' ʔump'éel beʔ. Te' k'iin ʔe'elo' Quetzalcóatl u wiinikilil máak yaanti', wi'ʔ yéetel ka'ana'an. Le ka' iilabe', Ñam tu ya'alaaʔ ti' ʔe'el u ts'aik ʔanal ti'; su'uk ʔe'ex le ku ʔaantiko'. Quetzalcóatl tu ya'alaaʔti'e' le máako'obo' ma' tu ʔaantiko'ob su'uk, le ka' tu yóoʔeltaʔ Ñam ka tu ya'alaaʔ ka' ʔaanta'ak tumen le Yuumtsilo'. Quetzalcóatl túune tu ʔach ch'a'aʔ óotsilil ti' ka' tu na'aksaʔ tak te' Uʔo' le óolal tak beʔela'e' te' ku yilpaʔal Ñamo'.

Quetzalcóatl ku beetik ka'ach le much'táambalo'obo' láalaʔ wi'inalo' utia'al u

tsikbal yéetel utia'al u ch'á'atukliko'ob wa ba'ax tu yóolal u ba'alilo'ob yóok'ol kaab. Le óolale' telo' tia'an Tonantzin wa Coatlicue, u x-Ajáuil kanáantik le xNa'tsil lu'umo', le lu'um ku ts'áikto'on ba'ax k-jaant yéetel tu'ux kuxa'ano'ono'.

Aktáan t'ie' tia'an Tláloc, u Yuumtsil le cháako'.iáan máanak t-tuukul ma' u k'áaxal cháake'!

Ehécatl, u Yuumtsil le iik'o', ti' ku máan tu ba'apach le che'obo' tu ts'ooke' ka' kula'i'.

Tu tséel Tonantzin tia'an juntuul jach k'ána'an Yuumtsili' Hutzilopochtli, u Yuumtsil k'iin.

Utia'al u yaantal kuxtale' k'abéet, lu'um, ja', k'iin yéetel iik'. Ti' ku káaja' tuláakali'.

Le xNa'tsil lu'umo' tu ya'ala': -tsikbalto'on Ñam, jibixubinumeya'il utia'aluxu'ulsa'aluk'askúunta'al le lu'umo'? jA tuklike, je'el wáa' u béeytal kex tso'ok u seen beetik loob le wiinik ti' u láak'o'b, ba'alche'ob yéetel ti' le che'obo'?

Huitzilopochtli' tu ya'ala', chiika'an táan u ts'iikil: Le wiiniko'obo' ku k'askúuntiko'ob tuláakal le yaan tu beelo'ob utia'al u páajtal u náajaltiko'ob taak'in yéetel ka' yaanakti'ob tuláakal ba'al.

Ka'ache', le máako'obo' yojelo'ob yéetel ku

na'atiko'ob ka'ach leti'ob una' u kanáantiko'ob le yóok'ol kaabo', ba'ale' ts'o'ok u káajal u yu'ubikubáalo'ob bey leti'ob u yuumilo'ob le lu'umo', ku yu'ubiko'ob bey le nukuch k'áaxo', áalkab ja'ob, k'ána'abo'ob, xiiwo'ob yéetel le ba'alche'obo' bey u kúuchilo' u jo'osiko'ob taak'ine' yéetel utia'al u beetiko'ob xlala' ba'alo'obe'.

-Ku ts'o'okole' táan u yok'olo'ob kéen yanak loobil te' lu'uma', je'ex cháak iik'al, búulkabal, eel tak ke'elil wa seen ooxoil. Ku k'abatik "jéelbesbil kuxtal"-tu ya'ala' Ehécatl, u Yuumil iik'.

Tláloc, yéetel junxéet' u yo'och sandia tu k'abe', tu ya'ala' ka'ache' ku yiliko'on bey Yuumtsilo'obe'; ichil uláak' t'aano'obe', jach k'ána'ano'onti'ob

ka'achiš yéetel ma' tu páaštal u kuxtalo'ob wa miná'ano'on, ku kanáantiko'ono'ob ka'achi'. Teen ka'acheš ku kúultikeno'ob te' x-áalkab ša'obo'. Tu wiinalilo'ob enero ku káatiko'obten ka'ach ka' káaxak ma'alob cháak utia'al u yaantal ma'alob šooch. iBešela'e' ts'ó'ok u pulikeno'ob, ku yéekkuntikeno'ob, ku chupkeno'ob yéetel kimico! Kin ta'akkimbátiobeš ku ts'íikilo'ob tumen miná'an cháak, ku šoliko'ob le xNa'tsil lu'um ikil u beetiko'ob seen taamil che'eno'obe'. iŠach su'utsil! Wayenene' ba'ale letio'be' ta'aytak u xu'ulo'obe' tumen tu ts'áašon šuntséelil.

Ńam t'aanaše' ka' tu ya'alaš beey ti' ya'abach ša'abo'obe' kuxlašon ma'alobil, Le pak'alo'ob yéetel alak' ba'alche'o' ku tséentiko'on te' k'ino'obo' tuláakal k'imak yóolo'ob, ba'ale úuch šump'éel ba'ax šach šela'an. Le máako'obo' páat ba'alí u k'aštio'ob u yutsille kaašo', ba'alí u k'aštio'ob le ba'ax ts'ó'ok u yúuchlo' mix le yaan u yúuchulo'. Kaaš u yiliko'ob chéen k'aana'an le kuxtal te' súutukilo', lelo' u k'aaba'e' šach ts'u'util kuxtal.

Šump'éel ti' le k'óša'anil šach táaš k'aas yaanchašo ti' tuláakalo' letie' xuupilo'. Šach k'a'abéet a k'aas óoltik bixi:

- Lemáako'obo' kup'áata miná'anuna'at tuukulo'ob ku sa'ataš u yóolo'ob, u k'at ya'ale' ku páataš ma' tu náatko'ob tuux yano'ob yéetel ba'axten. Ku suuto'ob bey robote'. Ku k'amiko'ob ti Le ba'axo'ob electronicos ba'ax kéen u beeto'obo', ti' ku ya'alaltio'ob máantats' ka' maanako'obi.
- Ba'ale tumen tak u maniko'ob tuláakale' yaan u meyašo'ob bul k'in. Tuláakal máak ku beetik le ku páaštal utia'al u maniko'ob wa ba'axe'; ku páatik u paalalo'ob, ma' tu yilik u yéetailo'ob, ma' tech u báaxalo'ob, iyaaneš tak ookol ku beetiko'ob!

Tumen ts'ó'ok u ya'alaltio'ob šeel u páaštal u kuxtal máak kex ma' u tuukul ti' le kuxtal maas táanilo', le óolal ts'ó'ok u maas k'astal.

Le Yuumtsilo'obo' páato'ob šaašap u chi'ob, ma'

tu na'atiko'ob bix úuchik tuláakal lelo'.

Le xNa'tsil lu'umo' tu ya'alaš:- Tene' tin p'ataš jump'éel u jóolnašil séeba'an jóok'ol, tin p'ataš México jump'éel kúuchil ku nupikubáal yéetel u tuuch le ušó. Téelo' Mina'an wáaš máako'ob ku k'óša'antalo'ob yéetel le xuupilo'? mix t'i máak wáaš ts'óok u páak'al le k'óša'anilo'?

Beey-tu núuktaš Ñam-le chan xch'úupalalo'ob yéetel chan xi'ipalalo'ob Mexicoilo'obo' yaan u yutskiintiko'ob lela'. Táan u káasik u meyašo'ob tu yóolal, junjump'iitile' táan u beetik u ma'alo'ob tuukul u láak'tsilo'o yéetel le kaašo'. Ku k'aaba'atiko'obe u š-kanáanil yóok'ol kaab.

Quetzalcóatl t'aanašiš: --xNa'tsil lu'um ta beetaš ma'alob ta yéeyil México. Tumen téelo' yaan u pa'iko'ob u muuk' xuupil yéetel nu'ukulil šach ma'alob: šach k'aabéet u xuupo'ob tu beelil.

Tu'ubti'ob yaan p'eenkech aš-xuupilo'ob. Jump'éel u k'iinile yaan u ka'analo'ob u beeto'ob loob t'i kuxtal yéetel t'ie' lu'uma'.

Ñam tu ya'alaš: -le š-kanáano'obo' ts'óok u káasiko'ob u beetiko'ob u šel múul biskubáalo'ob yéetel le yóok'ol kaaba'. Taalen in wa'alikte'exé' unaš k-áantiko'ob. Leti'obe' yaan u šets'iko'ob le xuupilo' yéetel yaan u wetiko'ob u beeta'al k'aas te' lu'uma'. To'oneš unaš k-e'esik utsil yéetel sa'asik u šiipilo'ob. Yaan u yutskiintiko'ob le k'aaso' yéetel yaan u

kanáantiko'ob ma' u ka' úuchul šúumpulí. Leti'obe' yaan u ts'akiko'ob k-yašil.

Le Yuumtsilo'bo' tu núuktašo'ob: -Yaan k-sa'asiko'ob. yaan u yaantal šets' óolal yéetel ma'alobil kuxtal.

Ñam tu ya'alaš táan u biin ka' tu ye'esaš t'i le š-kanáan Yóok'ol kabo'obo' u chiikulil u yaabilaš mina'an u xuulil.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Much' a báale'ex: ku ts'ó'okole' ka' xokike'ex le úuchben tsikbalo', beete'ex ñump'éel balts'am t'aanil yéetel. T'oxe'ex bix kéen a beetile'ex yéetel ts'iibte'ex u meyañil..
2. Ts'iibte'ex le ba'ax chúumbesik u k'ò'ò'a'anil le xuupilo' yéetel ba'ax ñe'el u beetik u xu'ulule'.
3. Beete'ex ñump'éel balts'am t'aanil ka' u ye'ese' ba'ax ñe'el u yúuchul wa tuláakalo'ob ka' táan óoltbáa' t-ñuunale'.
4. Le balts'amo' una' u ts'ó'okol yéetel ñel múul bisbáail..
5. Meyañte'ex yéetel e'ese'ex ti' tuláakal le kaa'ò'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Tí' ñump'éel ñu'üne' bone'ex le kaamp'éel ba'alo'ob ñach k'a'ana'an te' yóok'ol kaabo': lu'um, iik', ña' yéetel k'áak'.

ÚUCHBEN TSIKBALIL: x-Tu'utu' pe'échak'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

x-Tu'tu' pe'echak'

U ʔaaʔile máantats' k-p'atike'ex ʔump'éel u pe'echak'il ecologica t-paach. Ma' tu béeytal xulik p'atik, ba'ax ʔe'el u paaʔtale' ch'a'a tuklil pe'echak' ya'ax wa ma', u pe'echak'il ʔa', buuts', wa xta'miis-tu ya'alaʔ ʔNico

-ima' k-a'alike'ex xta'miis! Le t'aan ʔe'elo' unaʔ lu'usike'ex ti' k tuukul yéetel ti' k-miatsile'ex. Ma' unaʔ ka' múulkintike'ex xta'miis mix tu'uxi'. Le ya'alabo'obo' unaʔ chéen ʔump'iit, ʔeh? Tu k'a'asaʔ xJulia.

Le ʔach ma'alob ya'alabo' letie' mina'ano' -tu ya'alaʔ xLupita-in woʔeel ma' tuláakal máak p'atik u pe'echak'il ecologica, tumen ʔuʔuntúuli ʔela'an u suukil kuxta'al yéetel bix k-xuup.

Ya'abach ba'ax yaan u tukulto'obe'. Bino'ob tu'ux ku pu'ulul xta'miis ti' le kaaʔo. iSeten k'aas túun! Yáaxe', ti' u náachile' seen tu', ba'ale' bey ti' t'inchak' balak' ku bino'obe' unaʔ u ʔach ch'a'ik u yiik'o'ob, maas ku yu'ubiko'ob u tu'il.

le ka' k'ucho'obe' ʔach ʔa'ak' u yóolo'ob. tu tuklaʔ ka'ach u yiliko'ob u to'obil ch'uʔuk waaʔ, botellailo'ob ʔa' xuupul. Yaan chéemba'ale yaan xan u nukuch witsil u x-taas it paalal, p'eenkech u boteilo'ob leche yéetel plastiko'ob, úuchben muebleo'ob, xlala' t'íncha' balak'o'ob, xlala' microondas, úuchben computadorao'ob. Asben Nook', xuupul xanabo'ob, u ʔu'unil ta', u botesil shampo, desodorantes yéetel u nu'ukulil ʔa'a koʔ, u ba'alilo'ob ts'aak, perfume'ob, le tu'ux taal siibalo'ob yéetel báaxalo'ob ma' paatalo'obi'.

Tu tséel u kúuchil le xta' miiiso' tia'an xan u kúuchil xlala' coche'obi. iŷach seen noŷoch! Mas ti' ka'ap'éel hectárea kex le kaaŷ chichano'.

-iŷach yaya' óolal! -tu ya'alaŷ xŷulia-ile máako'oba' bixupuliko'obtulaakalleŷe'ela'! iMina'an túun u na'ato'ob! Ba'ax unaŷ u beetik le yóok'ol kaab ti'obo'.

xLupitae' tu ya'alaŷ: -ko'one'ex k ilik ba'ax ka'ach ku beetik le úuchben máako'ob yéetel le yalabo'ob beya'.

ŷNicoe' tu núuktaŷ: úuchben ch'iibalo'obe ma'tech u meyaŷti'ob ka'ach táas it ku pu'ulul, mix tu puliko'ob computadoras. Mix tu meyaŷti'ob

shampo mixba'al utia'al u p'oiko'ob naŷ. Leti'obe' ma' tech u pulikoo'b coches mix t'incha' balak'. Jela'an kuxlaŷiko'ob, ma' éek'o'obi' yéetel óolí ma' tech u ŷach k'oŷa'antalo'ob. Ku k'uultiko'ob ka'ach le lu'umo', ŷa', k'iin yéetel iik'. iŷach túun su'utsil bixo'on beŷela'e'!

xLupitae' tu ya'alaŷ: to'one' ma'. iTo'oneŷ u ŷkanáanilo'on u ba'alilo'ob yóok'ol kaab!

ŷNicoe' tu ya'alaŷ: -beŷelae' beey, ba'ale' t-chichnile' meyaŷnaŷto'on táas it pulchaŷi' ma'axaane' layli' tia'an waye'. Ku ts'o'okole', táanil ti' k-k'aŷ óoltik ŷName' tuláakal yalabeŷ k-pulik.

xŷulia tu ya'alaŷ: -lelo' ŷaaŷ, ba'ale wa to'on t-k'exaŷ k-tuukuleŷ, uláak'o'ob xane' ŷe'el u beetiko'obe'. Ko'ox biblioteca ka' il

ba'ax k'aasil ku p'atik ŷump'éel wa ka'ap'éel ba'axo'ob, táanile' beya'. Yéetel le ba'axo'ob koŷelo' beyxan

chuka'ank-óole'yaan u bin k-tupik le k'aakas ba'alo'ob ts'o'ok k-beetiko' ku ts'o'okole' k-káasik ŷats'uts kuxtalil ya'ax yéetel ma'alobil.

K-beet'é'ex je'ex le kolháalo'ob ka'áano'ob naats' ku pakíko'ob kuxtal utia'al u janalo'ob ich to's óolal yéetel pak'al che'.iU to's óolalo'ob leti'ob yéetel utia'al le lu'umo' paklan u bin!

Bino'ob túun ti' jump'éeel biblioteca, kaxanna'ob, xookna'obe' ka tu yila'ob u yáax xookil, ¡Nicoe' tu xoka': ---¡untúul chan paal ku meya'iti' u táas it ku pulpa'al le kéen si'jik tak ka'ap'éeel ja'ab táankuch yaanti', wa

¡ach t'a'aje' ku xupik tres mil ochocientos u táas it. Una' tukultike' beeta'ano'ob yéetel ¡u'un, plásticoo', áaceite' yéetel xkiibokil yéetel ku máansa'alo'ob ti' makinaso'ob yéetel ku ts'a'apalo'ob. Le óolale' le chaampal kéen u p'at u táas ite' ts'o'ok u seen beetik k'aasti' le yóok'ol kaaba' ma' je'el bix ¡untúul máak yaanti' 80 ¡a'ab te' tu'ux ¡ach yaan óotsililo'.

-¡¡ach túun kaas ba'ax ku p'atik wiinik! Ma' in wo'éeel' bix u ¡ach táa' muk'ya'itiko'on le yóok'ol kaabo'-tu ya'ala' xLupita.

-Le wiiniko'obo' sa'ato'on ti' u k'ó'a'anil le seen xuupilo', ba'ale' yaan jump'éeel ba'ax ma' t-sa'ati': u yaabila'nil le meya' k'abilo', u ma'alobil k-kuxtal, ti' le paaxo' wa ti' le ik'il t'aano'. Beyxan yaan ku ¡el pak'alo'obi', áanta'nil yéetel u kanáanil ba'alche'ob.

Ya'abach máako'ob utso'ob, yaank-múul meya' yéetelo'ob utia'al ka' tukult kéen maanako'on: ¡ba'ax kéen in mane'?'? ¡Ba'ax yaan ichil? ¡Ba'ax ch'a'abil te' lu'um utia'al u beeta'alo'? ¡Ba'ax kéen in beet yéetel le kéen ts'o'okok u xu'upul? ¡Je'el wáa' u béeytal u ka' meya'itene'? -tu ya'ala' xJulia-. Ba'ale' be'ela'e' una' tukultik ti' ba'ax utso'ob ts'o'ok u p'atik wiiniko'ob yéetel ko'olelo'ob le ts'a'a' u yóolo'ob utia'al u yutsil le lu'umo'.

Bino'ob ti' ñump'éeel k'iimbesa'ail tu'ux ku
táakpa'jal táankelmo'ob ku pak'al kuxtalo'ob
yéetel k'iimak óolal yéetel ku liisiko'ob le kaa'jo',
tu yila'jo'ob yéetel k'iimak óolale' ka páak'ti'ob le
k'iimak óolal xano'.

Tuláakalo'ob tu k'aya'jo'ob le ñats'uts
k'aay "tu be'ail no'ol" ts'iibta'an
tumen ñuntúul ñ-Guerreroil
José Agustin Ramirez
Altamirano.

Ñame' tia'an te' U'ò' táan u
k'aay yéetel papax k'ab. Táan
u yu'ubik ñel bisbáail.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Tu chúuka'anil ñump'éel semanae' il a wile'ex ba'ax ku p'atik ti' ecologicail ti' ñunñump'éelil ba'ax ku meyañ tu kúuchil xook, Le kéen ñaan ñook'oke'ex tu ñe'elelil xook yéetel u súutukil u ñaanalil xooke'. Unañ a xokike'ex le ñu'uno'ob, chílib ts'íib, nook' ku meyañte'ex, k'áanche'ob, sáasililo'ob, analte'ob, le tu'ux toba'an ñanaló'obo', tuláakal. Ts'íibte'ex ta x-pikil ñu'üne'ex. Xoke'ex bey buka'añ kéen a pule'ex ti' ñump'éel ña'abe' yéetel tukulte'ex u ts'aapail.
2. Xak'alte'ex wa kaxte'ex ñuntúul ñala'ach ta kaañale'ex wa ta noñ lu'umile'exé' ka u tsolte'ex buka'añ ba'axo'ob ku pu'ulul tumen le kañnáalo'obo', ba'ax ku ño'osiko'ob ma'alobi' yéetel bixi', yéetel ba'ax ku beeta'al le ma' tu páañtal u ño'osa'al u ma'alobilo'. ñTu'ux ku ts'áiko'ob le ba'ax ma' tu ka' meyañti'obo'? ñBuka'añ k'ino'ob ñe'el u béeytal u ts'áiko'ob ba'axo'ob ichil le kúuchilo'?

K'UBEN TI' TEECH

1. Tu chúuka'anil ñump'éel semanae', ti' tuláakal ba'ax kéen a xup teeç wa a láak'tsile' ts'íibte'ex: ñBa'ax kéen in maneñ? ñBa'ax yaan ichil? ñBa'ax ch'a'abi' te' lu'um utia'al u beeta'alo'? ñBa'ax kéen in beet yéetel u yalab kéen ts'o'okok u xu'upul?

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Péeksaó óol

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Péeksaʔ óol

ʔNico, xJulia yéetel xLupitae' tu na'ataʔo'ob tu noʔ Lu'umil paalalo'obe' tuláakal ba'al uts. Toʔ óol kuxa'aniko'obi, ʔaalk'abo'ob yéetel kiimak yóolo'ob; ku ts'o'okole ʔach yaan u na'ato'ob, ku yiliko'ob ba'ax ku beetiko'ob yéetel ba'ax ku p'atiko'ob tu paacho'ob.

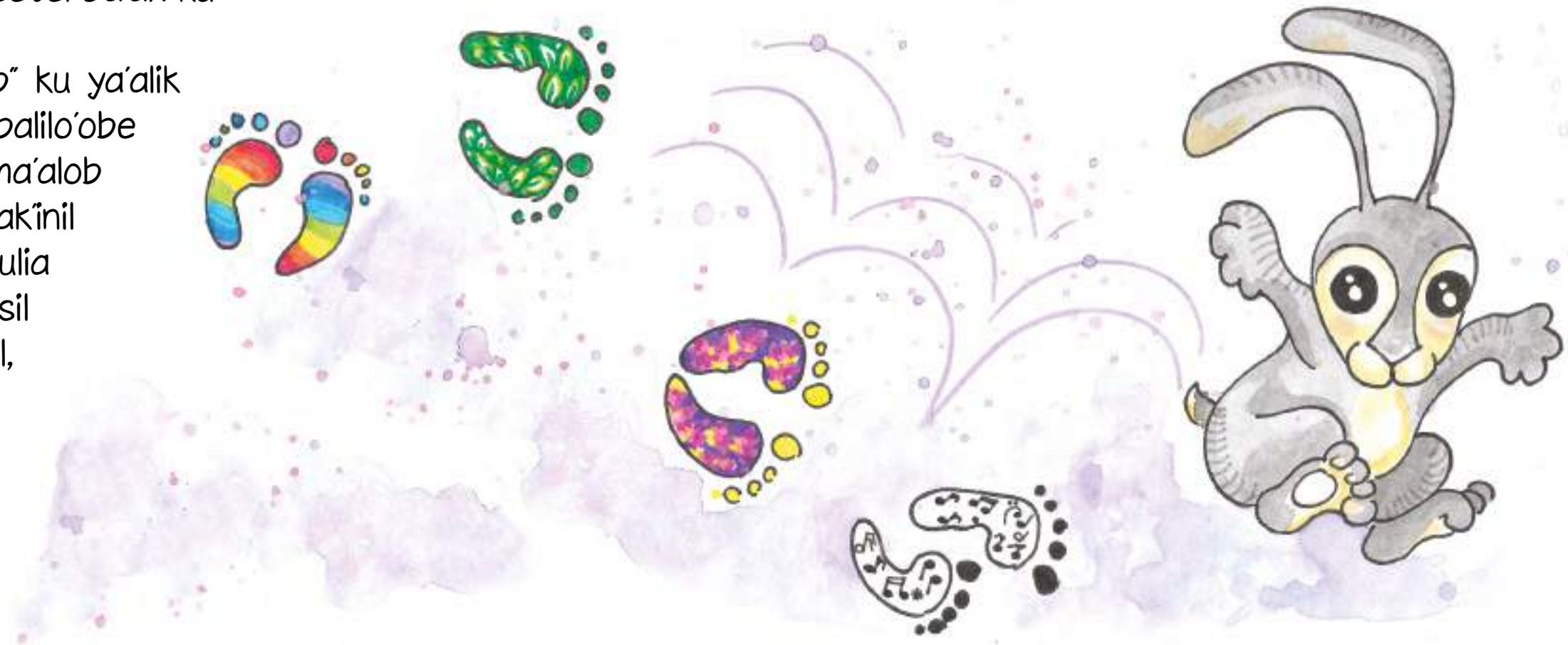
Wa ka walk'esik "aantal ma'alob" ku ya'alik "ma'alob aantal". K úuchben ch'iibalilo'obe tu yilaʔo'ob kamp'éel ba'al ti le ma'alob aantalo': ti kuxtal, ti tuukul, ti taak'inil yéetel bix kuxliko'on-tu ya'alaʔ xJulia ka' t'aanaʔi tuka'atéen: U yutsil a wóole' tia'an ich paax, boonil, ik'il t'aan, ts'iibo'ob utia'al xokbil, nu'ukulil ku menta'aʔ yéetel k'aat wa tuunich.

U yutsil k-tuukule', tia'an ti a kaambal ka'a a beet uts ti a

wéet kaʔnáalil, na'at ta tuukulil a na'atik tu'ux kaʔa'ano'on, ba'ax táank-beetik yéetel ba'axten k beetik beyo'.

Le ma'alobil taakino' u yaantalti' máak kiiki ʔanal yéetel chuka'an, beyxan ka'a anakto'on nook' chuya'an k lu'umil, ka' anakto'on toʔ óolal, náaysaʔ óolal yéetel ka' xooknaʔko'on.

U ma'alobil bix kuxtale' leti'e' ba'ax ka p'atik ti bix a kuxtalo'. Wa ma' ma'alobe' unaʔ a k'exik bix a kuxtal, a xulik bix a xuup. Beoritase' mina'an ma'alobil waye'. Tiano'on ti méek'taankaʔil unaʔ u séeb utskiinta'ale'.

Kin wilik máako'ob ma' tu tuukultiko'ob tu yóolal ba'ax k'aasil ku p'atik ti' bix u xuupo'ob, chéen ku tukultik u maano'ob yéetel ba'alí u k'áaštíob ba'ax ku yúuchul kéen ts'ó'okke', ikex ka' k'ó'a'ancha'ko'ob wa kex ka' ts'ó'okok le yóok'ol kaabo! -tu ts'ó'oksa' u t'aan xJulia.

-Yaan ts'áaik óo'jeltbil le utsil ku p'atik le ecologica', ko'oxilik wa je'el u ya'ajalle maáako'ob beyo'. Ko'oxilik wa ku ts'ó'okol táanil yóok'ol kaabo' wa to'on kéen kanáante'. Yaan k-t'anik ya'abach paalal ku yáanto'on u kanáant le yóok'ol kaabo' yéetel yaan u ya'abtal tu no' lu'umil México' ku k'áayto'ob u xu'ulsa'al le xuupilo'. iYaan k-jóok'ol táanil! -tu ya'ala' u Nico kiimakil u yool.

Beytúuno', xLupitae' tu ya'alaštíob:- táanile' k'áabéet páayalt'aantik le paalalo'ob ku beetubáalilo'ob jkanan yóok'ol kaabilo'. Ku ts'ó'okole' k-tsolik ba'ax tu séeba'anil una' u beeta'al. iKu ts'ó'okole' k-tsolik ti' jumpt'éeel ketlanil bix kéen k-beetil utia'al k-xulik le xuupilo' utia'al p'atik ma'alob pe'echak'il ecologica' ya'ax yéetel uts! -tu ya'ala' yéetel chúuka'an óol.

Ka ts'ó'oke' jNicoe' tu ya'ala': -iyaan k-beetik u tuukulcha'ko'ob tu beelil! Je'el u páaštal k-beetik yéetel paaxe', k'aay, pool tuunich, boonil, óok'ot yéetel báaxal. iLelo' u beeta'al uts yaan u yaantalto'on ma'alob iik'il!

xLupitae' tu ya'ala' uláak' ba'ax: -k'áabéet k-séeb beetik u yóo'jeltiko'ob le paalalo'ob tu kúuchil k-xook una' u tuukultiko'ob tu yóolal u p'atiko'ob utsil ecologica'. Ka u kan ma' u jach maniko'ob ba'alob ku taalo'ob to'obilcha'ano'ob ba'ale wa ku maniko'obe' ku yo'jéelto'ob ba'ax yaan ichil yéetel ba'ax una' u beetiko'o yéetel u yalab kéen ts'ó'oko; ku kan u ka' meya'ito'ob wa kex ku p'at júumpulí u maaniko'ob. K'áabéet k-áantik tuláakal le paalalo'ob ku kanáant u láak'tsilo'ob. iYaan k-páaštal!

-Beyo', le péeksa' óolo' yaan yilubáa' ti' ma' t-manik ba'ax ku p'at k'aas ku ts'ó'okole' ma' tu páaštalutskiintik. Lepaalalo'ob una' u kanáantik

tu yotocho'obe' ma' u xu'ulul u kanáanta'al ba'ax ku xupiko'ob, una3 u ka'ansik u láak'tsilo'ob ka' meya3nakti'ob tu ka'atéen yéetel le ku p'áatlo' ka' u 3umpáaykunto'ob. ile 3áatsal mas u yo3ele' yaan u k'amik 3ump'éel escultura ku chiikbesik miná'an u xuul bey chiimpolal wa reconocimientoe' - tu ya'ala3 3Nico.

-i3ach máan uts! -ka papaxk'abna3 xLupita yéetel x3ulia.

-Utia'al k p'íit 3o'oltike' yaan k chich t'anik k láak'tsil wa ma'e' layli' yaan u seen k'askúuntiko'ob le yóok'ol kaab yéetel k'ó3a'anil t'ie' máako'obo' - tu ya'ala3 3Nico.

-Le ma'alob tuukul yaanti' le láak'tsilo'obo' yaan u yilpa3al t'i ba'ax ku 3aantiko'ob, wa ku k'exik wa ma' bix u kuxtalo'ob, wa láala3 k'íine' ku maas 3ump'iittal ba'ax ku puliko'ob, wa ku maaniko'ob wa ma' ba'ax ku beetik k'aas t'i máak yéetel t'i le yóok'ol kaaba' -ka tu ts'o'oksa3 u t'aan x3ulia.

-i3ach ma'alob túun! iKone'ex káasik meya3e'ex! Tu ya'ala3 tu yóoxtu'ulalo'ob yéetel kiimak óolal.

Te' kúuchil xooko3, xLupita,

x3ulia yéetel 3Nicoe' t'aana3o'ob yéetel u 3-ka'ansa3o'ob, ila'abo'ob 3ach kiimak u yóolo'ob ka' tu tukla'ab u yáantalo'ob yéetel u múul meya3o'ob.

Tu láak' k'íine3 le paalalo'ob t'i tuláakal gradoe' tu táankabil u kúuchil xooke' muuchla3o'ob yéetel u x-no'os k'abo'obe' tu puksiik'alo'ob u x-ts'íik k'abo'obe' tu tuucho'ob tu ya'ala3o'ob u kanáantiko'ob yóok'ol kaab. iBey tu péeksa3 u yóolo'ob utia'al u tseliko' xuupilo'.

K'UBEN TI' KAAJ

U k'ayil Jéets' óolal:

1. Tí'a'ano'on tí jump'éeel súutukil jach k'a'ana'an séeb xulik le xuupilo'. Utia'al péeksik a wóole'ex u séeba'anile' yéetel ka' u yóojetlo'ob tuláakal le káajnáalilo', unañ k-jach tukultik bix kéen k-beetil. K'a'ajse'ex u tuukul le máako'ob ikil k-beetik ba'axo'ob ecologica'ob yéetel le ba'axo'oba':
 - a. Kaambalnako'on te' oochel ka beete'exo'.
 - b. Beete'ex jump'éeel péechak' yóok'ol jump'éeel táax che' wa yóok'ol wa ba'ax je'el u páajtal k-péeksik utia'al k-e'esike'.
 - c. K'a'abéet u yalab ba'axo'ob ma' tu k'aastalo'obi' poba'ano'ob utia'al ma' u yaantañ k'aak'as bookil.
 - d. Le ya'alabo'obo' unañ u to'obanil waañ, botanas, u chuñukil waañ, chuñuko'ob, u k'aab u yich che'ob, cerealo'ob, chukwa', u k'aab iim u wáalal ju'un ts'ó'ok u meyañ, plasticos ku pu'ulul.
 - e. U nojochile' unañ u písik jump'éeel metro táankuch.
 - f. Kéen ts'ó'okoke' unañ a ts'áike'ex ilbil tu

táankabil wa ichil jump'éeel u nañil xook, utia'al ka'ila'aktumenlemeñenpaalalo'obo'. Te'exejñ junñuntúulil ku yaantal u tsolik u yañil yanik le lu'uma' yéetel a'alik tie' kaañ u k'a'ana'anil k-tokik.

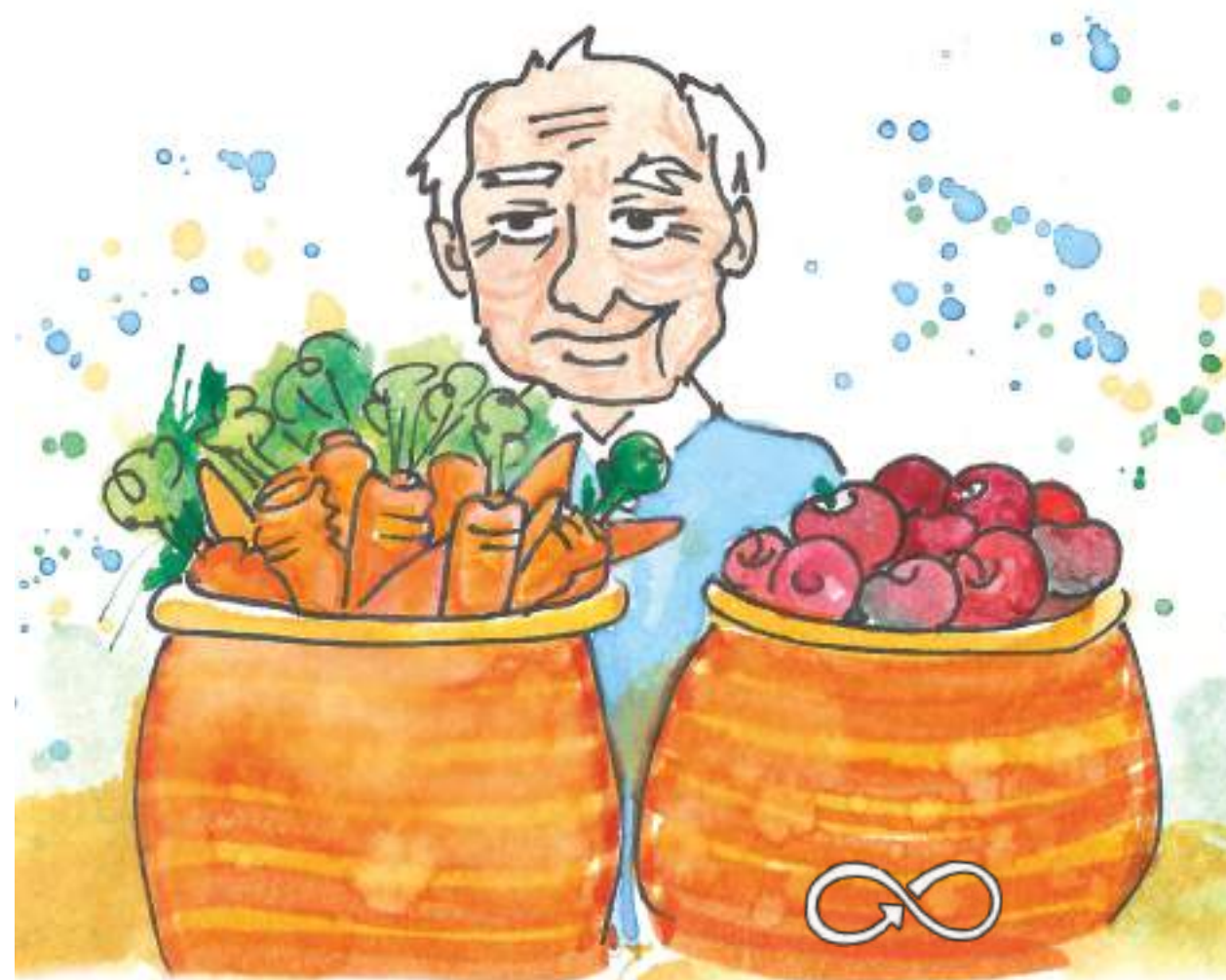
- g. Chia'ex fotos utia'al ka túuxte'ex tí le correo:

contacto@nammagicoymexicano.org
yéetel xiimbalto'on tí k-pagina tí internet
www.nammagicoymexicano.org.

Wa ma' tu béeytalte'exé, a jka'ansañ wa a xka'ansañe' leti'ob ku bisiko'ob le oochelo'ob tu kúuchil tu'ux ku ka'ansaño' yoólal u k'ajóolta'al yéetel ka okke'ex te' ketlanil tí u siibalil le j-Kanáan yóok'ol kaabo'obo'.

Úuchben tsikbalil: Tene' pít máan aalen

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Tene' piit máan aalen

Kex tu yóolal k'aasil tu kaxtaʔo'ob te' xta'miiso', le ʔkanáano'obo' ʔach ki'imak yóolo'ob tu yóolal ba'ax ts'o'ok u yiliko'ob. Táan u k'uchlo'ob ti' ya'abach ba'ax su'ulakkintikka'ach le máako'obo'. Junʔump'iitile' le máako'obo' táan u yiliko'ob le k'aasil ku beetiko'ob ka'ach ti' u kuxtalo'ob yéetel ti'e yóok'ol kaab tu yóolal le ba'ax ku ʔaantiko'obo'.

Le ka' k'uchó'ob tu Noʔ Lu'umil le Paalalo'obo', tu k'áataʔo'ob tu'ux yaan Ńam, ʔMario tu ya'alaʔti'ob tia'an te' tu kúuchil toʔ óolal. Tu yóoxtu'ulalo'obe' ʔa'ak' yóolo'ob. Ts'oka'anili' u máano'ob telo', tumen tia'an te noʔ beʔo'.
Ku ts'áaʔti'ob loolo'ob ʔeʔeláas u boonilo'ob

yéetel yaanti'ob ka'ap'éel ambulancia utia'al paalal. Le túun le máansiko'ob le ambulanciaobo' ku biskubáalo'ob yéetel.

Ooko'ob yéetel saʔakil tumen ma' yoʔelo'ob ba'ax úuch ti' Ńami'. Tu yilaʔo'ob tu yiknal le xts'aak yaʔ Estrellita, ʔuntuul chan xchúupal 11 ʔa'ab yaanti'. Kulukbal te' táaxche'il táan u p'iisil u muuk'il u kuxtal. Ńam le ka' tu yu'uba'aʔ táan u yokolo'obeʔ ka tu ya'alaʔti'ob: -iBix a beele'ex! ʔBa'ax ka beetike'ex te' kúuchil ts'aak yaʔa? ʔK'óʔa'ane'ex wáaʔ?

-Ma'Ńam, táank-tuukul ta wóolal. K'óʔa'anech wáaʔ-k'áatab ti' tumen xJulia.

Le xTs'aak yaš Estrellitaŋ tu ya'alaš: -il a wile'ex etaille'ex, jaan cha'a'ex in wilik bix anik u kuxtal Ñam ku beetpašal láalaš ja'abo'. Chiika'an maas jaach toš yool ti' tuláakalo'on, ba'ale' tu lu'umil le paalalo'obo' ku chukik jump'éeel ja'abe yaan u yilpašal bix anik u toš óolal máak.

Le xTs'aak yašo' le táan u yilik Ñame' táan u ya'alikti'ob:- ma'alob puksi'ik'al, ma' ya'ab chúukil yaan ti' a k'iik'eli', a tsaatseleš jaach ma'alob yéetel ma'alob u ja'il a wiinkilil. Jaach ma'alob a xiimbal,ma' yaštech mix ba'alí yéetel a wicho'obeš jaach ma'alob. Yéetel lela' ka

chúukbesik mil cincuenta ja'ab a ts'iibtabáa waye' mix k'a'abéetchašak u ts'abaltech ts'aaki'. Je'el u paštal a bin jaanal yéetel a etailo'obe'-a'alab ti' tumen le xts'aak yašo' ka' ts'o'oke' ka' k'aam t'aanaš:- iUláak' máak!

Ka'jóok'o'obeš, Ñam tu ya'alaštíob:-Jaach suuk kéen jóokken te' kúuchil toš óolale' ku taaktal in jaantik zanahoria yéetel ya'ach'bil waaš.

- iKone'ex túun, Ñam! -núukta'abtí tumen u yóoxtúul etalio'obo'.

Xiimbalnašo'ob tak u kúchlo'o ti' jump'éeel kúuchil yaan u ts'iibil ku ya'alik "k-k'iíwikil kiimák óolal".

Kulašo'ob tu kúuchil u koonol xCatalina juntúul chan chúupal jaach kii u meen jaanal te' k'iíwik, jaach bin uts tu chi' ti' Ñam. Tu k'aataš u yo'cho'obeš ka tu tsilbaltášo'ob ti' Ñam tu yóolal le pe'échak' ecologicaŋ, le ba'ax tu yilašo'ob te xta'miiso' yéetel tu yóolal le táas it mejen paalalo'obo'.

-Bix a wilik -tu k'aato'ob ti'.

Ñame tu núuktaštíob:-je'el ku bin u láak' tsikbal kéen u kiimakkuuns a wóole'exo': juntúul máak kaša'an te' lu'umo', mix jaach óotsil mix jaach ayik'ali, bey 70 wa 80 ja'ab yaanti'e', ti' tuláakal u kuxtale' ku jaantik kex

diez mil ochocientos sesenta y seis zanahori'ob yéetel bey kex cinco mil doscientos setenta y dos manzana'ob. Jáan tukulte'ex wa le máax konikti'ob ku bisik te k'iiwik maas naats' wa kex tu yotocho'ob le maniko'obo' ku bisiko'ob tu yotocho'ob ti' jump'éeel xúuxake'. U k'áat ya'al túune le pe'échak' ecologica' ma'alob yéetel ya'ax tumen óoli' ma' tu p'áatal yalab, chéen ku p'atik u chan chúuch yéetel u neek', lelo' ku ka' suuto'ob lu'um.

iBa'ale telo'le máako'obo' jáach táan óolalo'ob ti' u maano'ob! Uts tu t'aano'ob ba'axo'ob játs'uts u yilpa'jal, chéen ku yiliko'ob etiketas yéetel marcas. Le óolale kéen u mano'ob zanahoria'ob yéetel manzanae' ku maniko'ob le ts'aba'ano'ob ich empakeo', tak ku chéen cho'obol u kiibil kaab yóok'ol utia'al u léembal. Chéen ikil u ts'áiko'ob ichil jump'éeel bolsa yéetel ichil refrigerador te' no'ó kúuchil koonolo' ku koniko'o siete u téenel maas ko'óil. Ba'ale' le máak k'ója'an ti' xuupile' jáach ts'uul yu'ubkubáalo'ob beyo', mix yo'jelo'obi' bix u kuxtalo'obo' iku beetiko'ob u yaantal 8 toneladas táankuch jáanal ts'aba'ano'ob ich empake ti' tuláakal u kuxtal! -tu ya'ala' Nám.

-iBa'ale' lelo' jáach k'aas! - tu ya'ala' xLupita- iJach túun mina'an ma'alob tuukul! Le k'ója'anil ti' xuupilo' jáach k'aas.

-Tene' in wa'alike' j-kíinsa'j-tu ya'ala' Nám. Teen waye' kin wichiintik xma' éek'il ja' kin wuk'ik' te' x-áalkab ja'o', ba'ale kéen taakak in kiiboktale' kin ji'ik lool tin wiinkilil.

Te' lu'umo' juntuul máake' ti' tuláakal u kuxtale ku yichkiil kex siete mil ciento sesenta u téenel, wa ku kuxtal 70 y 8 ja'ab. iTumen yaane' jach chiika'anti'ob ma' uts tu t'aan u yichkiilo'obi'! -tu ya'ala' Nám tu pixik u ni' táan u báaxal t'aantiko'ob..

Bey túuno' -tu ya'ala'j-, yéetel le ichkiilo' yaan u xupiko'ob seiscientos cincuenta y seis u péelal jáabon, ciento noventa y ocho u péelal u nukuch boteyail xaampu, doscientos setenta y dos u péelal desodorante'ob, óoli' trescientas

u p'éelal u pastail u ñabal ko3, cuatrocientos u p'éelal crema utia'al u wiinkilil máak yéetel treinta y siete u p'éelal xki'ibokil. Tu'ux a tuklike'ex tu pulaño'ob, iTu xta'miis! Mix ñump'éel tu ñe'el chupño'obi'. Ma' waa3 ñela'an a wilke'exi', bix a wilike'ex u pe'echak' ecologica le ñach ma' éek' máako'obo', iLelo' mix táan k-naakchi'itik le ña' ku seen wekiko'ob yéetelo' kimica yaan ichilo'!

-ñba'ax ñe'el u páa3tal u beeta'ale'?Le máaxo'ob konik le ba'alo'ob ts'ó'ok k-a'aliko' ku ya'aliko'obe' ku ts'áiko'ob bin meya3 yéetel ñach k'a'ana'ano'ob bin, yéetel wa ñach ts'uulech una3 bin a wichkil tu yéetelo'ob-tu ya'ala3 ñNico.

-il a wile'ex -tu núukta3 Ñam-, le máaxo'ob beetik yéetel koniko' una3 u yaa3alo'ob, una3 u na'atiko'obe3 leti'obe' ka3a'ano'ob xan te' lu'um ku beetiko'ob loobtío', leti'ob ch'aik xan ba'axo'ob

k'aastak yéetel ku p'atiko'ob k'aakas pe'echak' ecologica.

-ñKuxtúun le meyaño'obo'-tu k'aata3 xJulia.

-Le meyaño'obo' layli' yaan u yaantale' yéetel yaan umaas ya'abtal wa ku ñel túumbenkuunsa'al u k'aat ya'ale' wa ku ñel yaantal tuláakale' chéemba'ale' kanáantik le yóok'ol kaab ma' k-beetik k'aasti' mix ti' máako'ob. Yaan u yaantal maas meya3, tumen yaan u miista'al, u ñumpáaykunta'al, u p'ó'obol, u ñel meya3 yéetel u ts'a'akal.

Máanak ta tuukultike'ex ti' le ocho *toneladas* ñanal ichi empake ku xupik ñun3untúul máako', yéetel uláak' toneldas ñe'ex mueble'ob, nook', u nu'ukulil xook, cocheo'ob ku meyaño'ob xan. iÑayp'éel tonelada yaanti' ñuntúulili' máak! - ts'ó'ok u t'aan Ñam.

-iMix ñuntéen máan tin tuukul buka'a3 in aalil -tu ya'ala3 ñNico.

-Tene' óoli' óoxp'éel kilo yaanten-tu núukta3 Ñam ka saal áalkabna3i'.

K'UBEN TI' TEECH

1. Núukt le k'áatchi'oba' yéetel ts'íibt ñunpáayil ti' ñunp'éel libreta ba'ax kéen a núukte'. Ku ts'o'okole' tsikbalt yéetel a wéetailo'ob tu kúuchil a xook. ¿Bix u xuupo'ob a wéet xooke'ex? ¿Ba'ax je'el a beetik utia'al a wutskiintike'?
- ¿Jaaytéen kin wichkiil?
 - ¿Jaayp'éel boote xaampu tin xupa'?
 - ¿Jaayp'éel ja'abon tin xupa'?
 - ¿Meyana' waa' ten u táas it mejen paala pulbe'en?
 - ¿Jaayp'éel ja'ab?(xook buka'a' yéetel le buka'a' ja'abo'bo')
 - ¿Xiimbal in bin yéetel in suut waa' tu kúuchil xook? ¿Jaaytéen?
 - ¿Kin bin kin suut waa' tu kúuchil xook ti' camion electrico? (metro, trolebús, tren ligero)? ¿Jaaytéen?
 - ¿Kin bin kin suut waa' tu kúuchil xook ti' camión?

- ¿Kin bin kin suut waa' tu kúuchil xook ti' in kooche? ¿Jaaytéen?
- ¿Bey buka'a' ñanal to'obilcha'a'an kin jaantike'?
- ¿Buka'a' uk'ul ti' botella u taal kin wuk'ik?

K'UBEN TI' TEECH

- 2. Utia'al a p'atik ma'alob pe'echak'e' una3 a beetik 3ump'éeel boonil, p'oolbil ba'axo'ob, k'aay, ik'il t'aan, wa úuchben tsikba'alo'ob ku beet u yaabilta'al yóok'ol kaab. Una3 a ts'aaik k'a3 óoltbil ba'ax ka beetik ti' a wéet xooko'ob.

ÚUCHBEN TSIKBALIL: Kux túun beoritase'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Kux túun beoritase'

Le ʔkanano'ob te' yóok'ol kaaba' ʔáalk'ab u máan u kaxto'ob ba'ax pe'echak'il ecological ku taasik ʔeʔeláas ba'alo'ob.

Ti' yóolo'ob u yaʔsiko'ob yéetel u beetik u k'exik u tuukul bix ma' u xuup le máako'obo'. le xna'tsil lu'umo' ma' tu páaʔtal u maas muk'yaʔ.

Yéetel le ba'ax u yoʔelo'obo, tu beeto'ob ʔump'éel much'táambal yéetel le kaaʔo' ka tu páayalt'aantaʔ ʔts'aak yaʔo'ob yéetel ʔ-ka'ansaʔo'ob, u ʔala'achilo'ob le kaaʔo', u láak'tsilo'ob, u yuumilo'ob nukuch fabricas te' kaaʔo yéetel u ʔkoonolilo'ob le kaaʔo'.

Ti' ʔump'éel cha'anil tu ye'esaʔo'ob bix u kúuchil le xta'miiso', le ba'ax yaan ichilo' yéetel ti' le pe'echak' ku p'atik ʔuunʔuntúulil máako'.

Le máako'ob k'ucho'obo ʔa'ak'a'an u yóolo'ob. Tu yóolal le ʔkanáan yóok'ol kaabo'obo' ʔach ya'abach ba'ax u yoʔelo'ob, chéen beyo' ʔuntúul ʔts'aak yaʔe' tu ya'alaʔ: Le ba'ax ka wa'alike'ex

to'ono' ʔaaʔ yéetel ʔach yaʔ, ba'ale' tu binetaʔ a t'aane'ex ti' le k'óʔa'anilo'obo'.

Méxicoe' leti'e' Noʔ Lu'umil tu'ux yaan ya'abach paalal máanja'an u polokilo'ob yéetel ch'uʔukil tu k'i'ik'éelo'. Le k'óʔa'anila' ʔach k'aas, ma' tu luk'ul, chéen ku chan ʔe'ets'el ba'ale' tu bin u kiinsik u wiinkilil máak.

Le k'óʔa'anila' ku yaantalt'i máak tu yóolal u ʔaantik ba'axo'ob empakado'ob ma' k-oʔel ba'ax yaan ichili'.

Telo' táakbes xan le chan paal ku báaxtik u chan báaxal electronico kéen ka' báaxanak yéetel ʔuntúul peek', u yaantik u láak'tsilil yéetel

u biskubáal yéetel u etailo'ob. Ma' tu péeko'ob ku ts'o'ole' chéen xla' ba'axo'ob ku jaantiko'ob.

Juntuul xna'tsile tu ya'alaš:-šach yaan ba'ax beetbil yéetel talamo'ob. Unaš k-šatsláantik le meyašo'.

Táan u k'áasiko'ob le ba'ax u yošel le úuche chíibalo'obo' chéen u meyašil kaaš še'el u béeytal u yutskiintiko'ob tu šaašile'.

xLupitae tu ya'alašti'ob: le šala'acho'obo', le ecologistao'ob yéetel le universidado'obo', yaan u šumpáaykuntiko'oble yalabo'obo' yaanto'on te' xta'miiso' ku ts'o'okole' yaan ya'aliko'ob to'one' bix kéen šel meyaštiš yéetel utskiintiš utia'al šel múul meyaš yéetel le lu'umo'.

Le máaxo'ob ku meyašo'ob tu kúuchilts'aake'yaanuya'aliko'ob le k'aas ku beetik yéetel yaan ichil le šanaloo'ob, yéetel u ts'akiko'ob le k'šáano'ob tu šaanto'ob xla' ba'alo'obo'.

Le š-pak'al kuxtalo'obo' yaan u ts'áikto'on ma'alob šanal, xma' kimicoil, xma' empakeil yéetel u šel pak'iko'ob le che'ob ku k'áatpašlo'.

Le š-kanan yóok'ol kaabo'obo' yaan k-ka'ansik ti'e'ku maano'ob u k'a'ana'anil u tukliko'ob ma'alob ba'ax kéen u mano'obo', lelo' yaan u k'exik tuláakal. Wa mix máak manik le ba'axo'ob ku beetiko'ob loob ti' k-wiinkilile' yéetel te' lu'uma' yaan u xu'ulul u beeta'al. Le yuumilo'ob yaan u k'exik bix u beetiko'ob utia'al u koonolo' chéemba'ale' u kanáantiko'ob le lu'umo', še'ex le koonol ku šel chup pašlo'.

Le yuumilo'ob yaan u k'exik bix u beetiko'ob utia'al
u koonolo' chéemba'ale' u kanáantiko'ob le
lu'umo', je'ex le koonol ku jel chup pa'lo'.

Tu ts'o'okso'oble much'táambal yéetel
kiimak óolalo'. Ts'o'ok u seen áak'abtal
le u'ó' íach ts'o'oki' u ka'anatal.
Ka' tu suta' yich u yila'ó'ob wa
ku chiikpa'áa' Ñam ka' tu chéen
chak'a' u yichti'ob yéetel kiimak
óolal. Tu kikit'aana'ó'ob túun
je'ex le íkanano'obo' ka bin u
k'ayo'ob u paaxil le lu'umo'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Báaxalnene'ex bey periodistae'. Le k'eexil kuxtalo' yaan up'atik jump'eel utsil ti' tuláakal. Juntuul ma'alob periodistae' ku yilik u jaajil, t'aat'alkab u tsolik yéetel u ya'alik ba'ax k'aasil xan ku taasik le ba'axo'obo'. Jump'eel u nu'ukul u meyaaj le periodista'ob' leti'e' k'aatchi'o'.
 - a) Jatslaante'ex le meyaaj o' yéetel junjuntuule' ka beet k'aatchi' ti' juntúul ka'náalil jejeláasil u meyaaj o'ob ka'a'ano'ob te kaaaj o' wa te' méek'taankaajilo'.
 - b) Te' k'aatchi'o' unaaj u bin u k'aaba' le máak ku k'aatchi'italo', ba'ax ku meyaajtik, u ja'abil yéetel tuláakal le ba'ax kéen u núukte'.
 - c) Le k'aatchi'o' jump'eel tsikbal ich tsiikil yéetel tuukul. Ma' a jóokle'ex te' tsikbalo' mix u yokol uláak' máaki'.
 - d) Unaaj a k'aatchi'itke'ex:
 - Kex ka'atúul jkoon janalbe'en ich che'ob te' k'i'iwiko', u yich che' wa uláak' janalo'ob.
 - Juntuul u jaláachil le municipio', le kaaaj o' wa u jaatsal
 - Juntuul jts'ak yaaj wa xts'ak yaaj
 - Juntuul jka'ansaaj wa xka'ansaaj

- Juntuul jkolháal wa xkolháal
 - Wa juntúul jkoonol ti' abarrotas.
 - Juntuul jmeen nook', xanab, mueble'ob wa janalo'ob ti' empake.
 - Ka'atúul táakelem xoknáalo'ob ichil 18 tak 24 ja'abtio'ob
- e) Yaan a ts'iibtike'ex wa a grabartike'ex le jach jka'ana'ano', utia'al a tsikbaltike'ex kéen ts'o'okok.
 - f) Le k'aatchi'oba' leti'ob lela':
 - Ti' teche' jba'ax ka na'atik ti' le ba'alo'ob kuxa'an jóok'ol kaab? jA tuklike le máako'obo' táakpa'a'ano'ob ichil wa juumpáay aniko'ob?
 - Le kéen a jaant wa a wuk' wa ba'ax ku taal ti' empakee' boteya'ob, kaa'a'ob wa toba'ano'ob, jka xokik wáaj u etiketailo'ob utia'al a wóojeltik ba'ax yaan ichil?
 - jTs'o'ok wáaj u máan ta tuukul tu'ux ku ts'o'okol le tu'ux toba'an kéen ts'o'okok a jaantiko', wa tu'ux ku ts'o'okol le uja'il

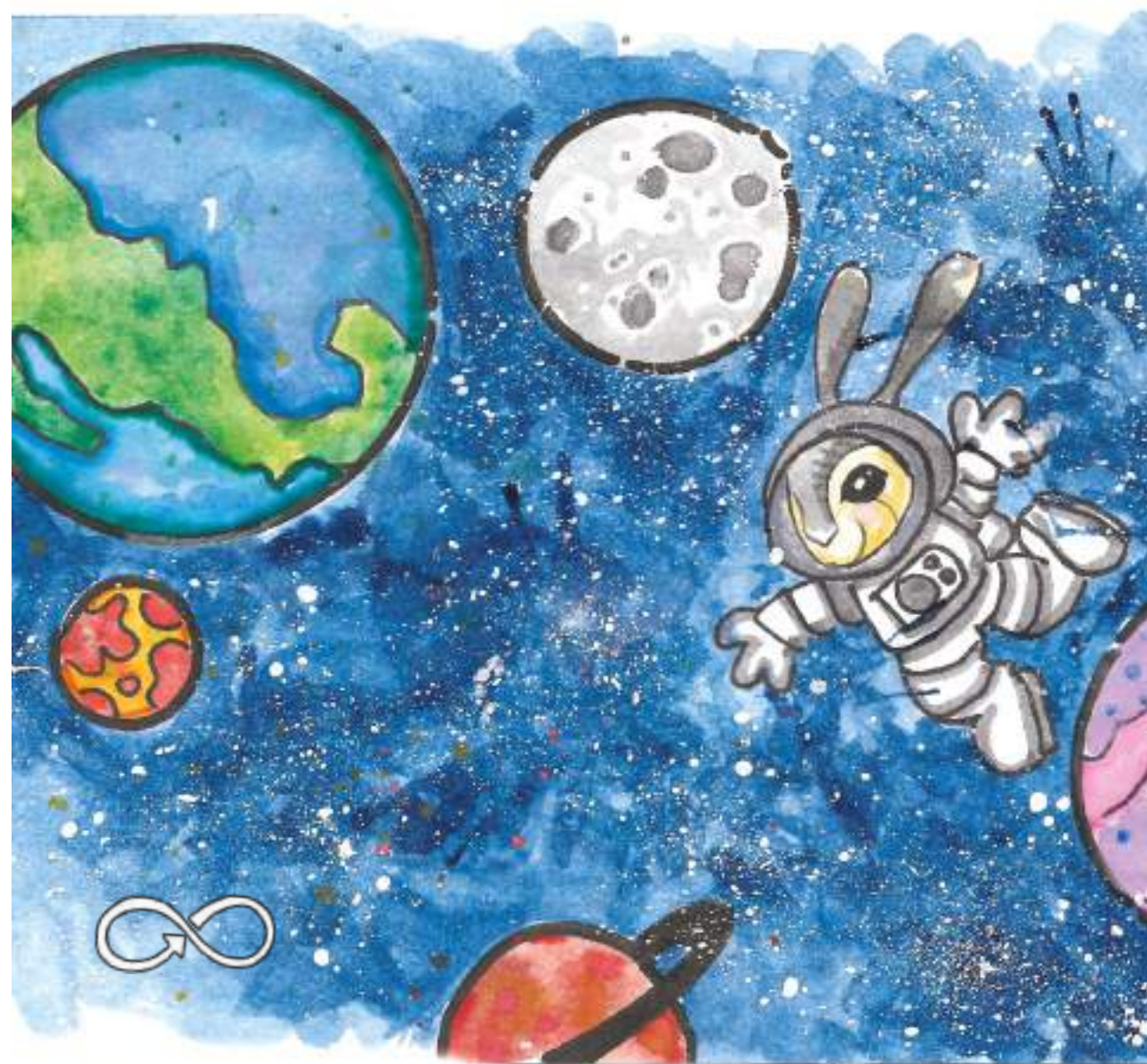
faab kéen p'ó' nook' wa kéen a p'ó' a wotoch?

- ¿A tuklike' le bix a xuupo' ku beetik waaš k'aas ti' a wiinkilil? Eesañil, ¿ku beetik waaš a k'oja'antal ti' chíuuk wiix wa u máan a poloki?
- Le bix k-jaanalo' ku p'atik jump'éeel pe'echak' te' lu'uma', teche' wa p'atik ma'alob pe'echak'e' wa k'aas.?

2. Ti' jump'éeel sak ju'uneš bone'ex u yoochel Ñam yéetel a wochel bey periodistae'.

10

ÚUCHBEN TSIKBALIL: U suumil tuuch

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U suumil tuuch

Suunaʔo'ob tu ka'atéen tu noʔ lu'umil le paalalo'obo u ch'a'ob le u suumil le tuuch nupik le Lu'um yéetel le Uʔo'. ma' ʔe'ex ka' yáax máano'ob te' yáanal lu'umo' beoritase' ʔkanáan lu'umo'ob ma'alob u tuukulo'ob.

Le ma'alob tuukulilo' letie ʔach ma'alob siibal tu ts'aaʔ Ñam ti'obo', ku na'atiko'ob máaxo'ob yéetel ba'ax u meyaʔo'ob.

Le ka'aʔ k'ucho'ob tu noʔ lu'umil le paalalo'obo' yaan ba'ax a'alikti'ob unaʔ u bino'ob tu observatorio Ñam.

Ti' yaan le chan

ʔna'at t'u'ul táan u chéen ʔaantik le nal suuk u ʔaantiko' yéetel u yiikalo'. Tu t'anaʔo'obe' ka tu ya'alaʔti'ob ka kulako'ob.

xLupitae' tu ya'alaʔti' yéetel ʔéets'elil: -Ñam, ts'o'ok k-ʔach kaanbal, taalo'on te' xNa'tsil lu'um tak te' Uʔa' yaan ka'a suut, k-na'atik k-máak ti' u suumil tuuch yéetel tak way ku kanáantpaʔal u ba'alilo'ob le lu'umo'.

Lelo' ts'o'ok u beetik tukultik. ʔBix waaʔ yóok'ol kaab wa mina'an Uʔe'? ʔBix anik kuxtale'?

-Ma'tuyaantalkuxtalxLupita.Beyo'wamina'an Uje' mina'an kuxtal te' lu'umo'.-ma'axane5 yaan yook'ol kaab cheemba'ale mina'an mix jump'eel kuxtal-tu núukta5 Ñam.

Tu yóoxtulalo'obe' p'aat ma' tu t'aano'ob, lelo' uláak' ba'ax ts'abt'ob tumen le na'at tuukulo': u kaaniko'ob u yu'ubiko'ob máax maas u yo5el.

Ka tu ya'ala5 Ñam: --- ka beeta'ab le yook'ol kaab yéetel le lu'umo, yaancha5to'on ya'abach utsil. Beeta'ab ya'abach planetao'ob, imillono'ob! Ya'ab ti let'obe' yaan ka'ap'eel u satéleteil.

Chéen beyo' le ka' tu jeentantubáal le eek'o'obo wáak' u yíik'al ka' jóok' le U5o'. Jach tu p'is u no5ochil yéetel u náachil te' lu'umo' ku páa5tal u múul meya5o'ob tu yóolal le lu'umo'.

Uláak' planeta'ob yano'ob jach naats' ka'ach ti' u satéleteile' xu'ulsabo'ob tu yóolal le gravedado'. Uláak'o'ob mina'an u satéleteile ma' tu páa5tal u yaantalo'ob.

-ma' tin jach na'atik Ñam- tu ya'ala5 XJulia-. Bix u yaantal le jeets'il kuxtalo? Tu yóolal wáa5 bix u yaantal le U5o'?

-le jeets'il kuxtalo' ichil le lu'um yéetel le u5o' ma' tu yóolal bix yanik le U5o' ma' chéen le bix u yilpa5al le U5o'. Tene' jach uts tin wích in wílik chuup le U5o' tumen chúuka'an u yilpa5al te' lu'umo'. Ba'ale u mas k'a'ananile' let'e' ma' tu yilpa5lo'.

Óoli' je'ex le bix u biskubáal le máako'obo': le yaabila5 yéetel múul meya5o' ku yu'ubpa5al, ku beetiko'ob ba'alob ma'alob, ku péeksiko'ob le yook'ol kaabo' ba'ale ma' tu yilpa5al. Ku yubiko'ob yéetel yaan u muuk', ku k'expa5al.

Le nupik le U5 yéetel le xNa'tsil lu'umo' jach táa5 no5och yéetel ma' tu xíibil. Jump'eel u suumil tuuch mix bik'in u xu'ulul. Le suumil túuno' ku yáantik ka yanak jeets'il kuxtal ti' u suut le lu'umo' -tu núukta5 Ñam.

-ba'ale', ba'ax yaan yil le ee'eo', lelo' ts'o'ok k ilik te kúuchil xooko', ba'ale', ba'ax yaan yilubáa' yéetel le ba'ax k-tsikbaltiko' -tu k'áata'á ñNico.

-U muuk'il u t'aankubáal le lu'um yéetel le u'ó' ku beetik u suut le lu'um yéetel ch'eebli' tu beelilo'. Utia'al u páa'ntal le k'iin yéetel le áak'abo' ka yanakti'ob 24 horas tu beelil. Tu yóolal ma' u suut le lu'um chéen je'ex bix u suut jump'éel wóolis ku suut tuláakal tu'uxe'-tu ya'ala'á Ñam

-iWaay, bix a wóol! Je'el u sa'atal óole', ma' xaane' chinchimpool, yaan k'iine' kin wilik le k'iino' yaan k'iine' ma', ma' xaane' le k'iino'obo' je'eláas yaan iliki'-tu ya'ala'á xJulia.

-Jach beyo', je'el u yaantal súusut iik'e', ma' k-o'jele'ex buka'a'á ku xaantal le k'iino' mix k-o'jel buka'a'á ku xaantal le áak'abo'. Ma' tu yaantalto'on u ma'alob wóoltikubáa' le ja'ó' le kuxtalo' je'el u ts'o'okole'. Je'el u béeytal jump'éel jach k'aas planetae' chuup yéetel ja'e".

Le óolalale' le xNa'tsil lu'umo' tu chia' tukla'á u yaantal jump'éel tuuch ku nupubáal yéetel le u'ó'. Utia'al u yutsil tuláaklo'one'ex tu ts'aa'á u tuuch Mexico. Bey t-beetilbáa'á etailo'.

Wa ka anako'ob maas naats'e u wóoltal le ja' maas nuuktak yéetel maas ka'anal. Ba'ale wa maas náache' bejela' mina'an wóolbale' yéetel mix áak'ab mix k'iin, óoli' bey ka woksabáa'á ichil licuadora'e'-tu ya'ala'á Ñam.

-Jach u ja'a'ile', su'ulaken-tu ya'ala'á ñNico. Le U'í yéetel le lu'umo' jach ma'alob u múul meya'ó'ob, to'on chéen u chan ja'atsalo'one ts'o'ok k'askúuntik yéetel ba'ax k-manik

-Tu tulisil le kuxtalo' ts'ó'ok u yaantal óotsilil beyxan máako'ob ku yaanta'ò'ob

Le u k'ò'á'anil le xuupilo', ñump'éel ba'ax káa' tu ts'ook 30 wa 50 ña'abo'ob. Chéen ch'a'abil u yutskiinta'al yéetel na'at tuukul. Tí te'ex yaan u ts'aakille k'ò'á'anila', ukanáantik máak bix u xuup. Tu yéeye'ex le xNa'tsil lu'umo tumen yaante'ex u na'atil, ñaan tukulte'ex, yaabila' yéetel u kaambalil úuchben ch'íibalo'ob. Tuláakal yaan u ka' utstal-Ñam tu che'e'ò'obe' ka tu ts'áa'iti'ob ñump'éel nal. Jun múulo'obe' ma' p'ata' u yilko'ob le yóok'ol kaab yéetel le eek'ó'obo'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Kane'ex yéetel a'ale'ex junmúuchil le ch'uʔuk t'aan. "le uʔ" tsíibta'an tumen le poeta chiapasil Jaime Sabines:

Le Uʔo'

Le Uʔo' je'el u beeytal a wuk'ik yéetel jump'éel cuchara wa bey jump'éel capsula ku yu'uk'ul cada horae'.

Jach ma'alob ku t'uubultikech ku náaysik beyxan ku jaawsik a chuupil yéetel filosofia.

Junxéet' Uʔ ichil u bolsail a nook'e mas jach ma'alob kéen jump'éel u yook juntúul t'u'ul: ku meyaʔ utia'al a kaxtik máax a yaabiltma, utia'al a ayik'altal mix máak ku yo'éelte yéetel utia'al a náachtal t'ie' jts'aak yaʔo'obo' yéetel ti' kúuchil ts'aako'ob.

Je'el u páaʔtal u ts'abalt'i le paalalo'ob u jaantiko'ob bey ch'uʔuk wa ma' weenko'obi, wa kex jun cháaʔ Uʔ tu yich le ch'ja'ano'ob utia'a u yaantal ma'alob kiimililti'ob, Ts'aaʔ jump'éel u o'olkiʔ le' che' yaanal a xk'aan pool ka wil le ba'ax taak a wiliko'.

Máantats' bis ta paach jump'iit u yiik'al Uʔ kéen ku'up ka wiik', yéetel ts'aaʔ jump'éel u ch'ootil Uʔ t'ie máaxo'ob k'ala'ano'obo'.

Utia'al le máaxo'ob ts'aba'an u kiinil u kiinlo'ob yéetel utia'al le máax a'ala'an yaan u kuxtalo'obo' mix ba'al maas ma'alob ka ts'abakti'ob u yaantaʔil Uʔ tu súutukil ma'alob.

K'UBEN TI' TEECH

1. Beet jump'éeel ts'ibil ju'un utia'al le u ba'alilo'ob yook'ol kaabo':
 - a. Taane'ka tsikbalt'umu'uk'a'ank'axt'aanil ma' tu yilpa'lo', ba'ale yaan yéetel ka wu'uyik jach beey a láaktsilil, a kaa'al yéetel leti'.
 - b. Ts'aa' u dyosbo'otikil ti' tumen sii' tech ja', kiin, iik' yéetel lu'um. A'al ti' ba'axti' ts'o'ok u meya'tech le siibalo'obo'.
 - c. K'aat ku sa'astech tu yoolal le k'aas ta beeta'ti'ob.
 - d. A'altie' yaan a waanta' utia'al u yutskiintpa'al.
 - e. Tuukulnenka tsikbalt ti' bix u yaantaltech jeets' oolal ti' a wiinkilil yéetel a wool.
 - f. A'alti' le yook'ol kaabo' wa a yaabilme bix keen a we'esil ti' bixech yéetel le ba'alche'ob, che'ob beyxan yéetel uláak' máako'ob.

11

ÚUCHBEN TSIKBALIL : K'expaʔal

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

K'expaʔal

-ʔelpaʔal, ʔel beetik yéetel ʔel nu'ukbesike' ma' keet yéetel K'expaʔal. K'expaʔle' ʔach ku péeksik tuláakal ba'al, ka suunako'on kúulpachiʔ te' tu'ux táan k-biin ka'acho'. Yaan ʔe'ek'a'atik na'at utia'al u ʔeelpaʔaʔ k-tuukul. K-ch'a'a tukultik yaan k-tu'ubsik tuláakal le ba'ax ka'ansa'abto'on tu yóolal ba'ax ts'aabto'on ka' k-ch'a'anteʔ, ya'ab u téeneleʔ, kex ma' paatali' ba'ale ma'alob u yilpaʔal.

K'expaʔle' a k'a'asik tu'ux taalo'on, máax yano'ob ka'ach miná'ano'on waye', ba'ax tu beeto'ob yéetel bix u biskubáalo'ob ka'ach yéetel le yóok'ol kaabo'. K-k'a'asik xan tu'ux k-bin yéetel ba'ax k-páatik ti'e yóok'olkaabmaas táanilo'.

K'expaʔle' a xulik a wa'alik: "teen táanil" chéen yaan in tuukul te' k'iina', mix unaʔ in tuukul ti' sáamali', tuláakal

ma'alob, tuláakal ku páaʔtal".

". A kuxtal xma' beʔili', u k'aat ya'ale': "lela' ma'alob wa k'aas", óoli' bey ka' láaʔ lu'usa'ak ba'alo'ob t-ts'o'omele' ka' p'aatak sakile'. Ti' tene' bey ʔump'éel xk'alabche'.

Le na'at tuukulo' leti'e k'a'asaʔo', a kuxtal beʔela' yéetel na'at yéetel ʔump'éel noʔoch k'iimak óolal tukultik ba'ax nu'ukulil ku meyaʔto'on utia'al ma'alobkiintik le yóok'ol kaabo', ba'ax le kéen k-beet yéetel ba'ax kéen k-p'ate'-tu ya'alaʔ xLupita ti' u tsikbalil le u ʔóok'bal le ʔa'abo', le táan u ʔóok'bal primario'.

Letie' ñach táaš kiimák u yóol tumen yéeya'ab utia'al u k'ub le siibalo' ñump'éel oochel beeta'an bey mina'an xuuli', le ku aantal ti' tuláakal uk'aat táakpañal u p'aat ñump'éel ba'ax uts te' yóok'ol kaaba'.

Ba'ale' beytúun le súutukil ñach k'a'ana'no', tu boonaš ñump'éel oochel le tu'ux yaan u pe'échak'

yaan u paaxil. U ñaañile' ñump'éel boonil ñach ñats'uts.

xLupitae kulukbalo'ob tu tséel u xka'ansaño'ob x-Estellita ñuntúul túun xts'aaš yaš, yaan tu Noš Lu'umil Paalal, xMexicoil xan kaña'an tu kaañil Guanañuato.

K'ayta'ab le yáax náañalchañi te ketlano', le yáax tu ya'alaš u p'atik u pe'échak' ecologica yéetel le ku p'atik te' yóok'ol kaabo'.

xLucia, ñuntúul chan xchíupal purépecha, chuka'an u yóol ñe'ex letio'obe', yéetel tuláakal u muuk'il táan u kanáantik yóok'ol kaabe'. xLuciae' tu bisaš u siik ti' tuláakal, u yoochel boombil ts'unu'un meenta'an yéetel k'at. Ti' Michoacán' ti' le ts'unu'uno' ku ya'alal tzintzuni.

Uláak' chan xiipal tu náañaltaš siibale' ñMauro, ku taal Sonora. Ba'ale' tumen te'elo' ñach ku xkaaxano'ob tu yóolal le ña'o', táanile tu ya'alaš u beetik u pe'échak' ecologica ti' bix u meyañta'al le ña'o'. Ku ts'o'okole tu káasaš u ñach meyaš tu yóolal tuláakal le Sonorailo'obo' ku kanáanto'ob le ña' ñe'ex ka'ache', bey ñuntúul Yumtsile'.

Ñuntúul chan xchíupal tu noš lu'umil Mexico u k'aaba' xFlor, ts'oka'an ka'ach u beetik ñump'éel noñoch meyaš utia'al u beetik u yúuchul tuukul tu yóolal u maanil

telefono'ob, computadora'ob yéetel u nu'ukulil cha'an. Ku ts'áik ka'ach nukuch letrero'ob ku ya'alik. iTaanil ti' a manik wa ba'axe unañ a wojel ba'ax kéen a beet yéetel le ba'ax yaantech ka'acho'!

Ku k'aay ka'ach te' bejo'.

Juntuul chan xchúupal xan ku xook kinto tu noñ lu'umil Monterrey u k'aaba' xAngelica, beyxan tu náaajaltañ u siibalil "Mina'an u xuul"

tumen tu beetal meyañ te' kaaño'. U yojel le múul meyaño' ku ts'áik muuk'. Le óolal tu nupañ u báañ yéetel le táankelen ku meyaño'ob tu yóolal le táanil kuxtalo' yéetel le ku pak'al kuxtalo'obo', u yojel le meyañ kéen u beeto'obe', ma'alob ya'ax pe'echak'il kéen u p'ate'.

Ñam ñach kiimák u yool tu kúuchil u xook le ñkanáanilo'obo'. Na'aka'an ti' ñunkúul che', yéetel uláakamil México táan uk'ayiku K'aayille lu'umo'. U yojel táan u jóok'ol tu beelil, iTs'oka'an u béeytal u mukik le xuupilo'!

K'UBEN TI' KAAJ

1. Te'exumaasno'ochilo'oblechan ñxi'ipalaalo'ob yéetel xchúupalaalo'ob te' tu kúuchil xook yaan u na'ato'ob ti' le yóok'ol kaabo'. Le óolale' yaan a beetike'ex "jáa'atsal tsikbalo'ob utia'al a beetike'ex u yúuchul ma'alob tuukul".
2. Páayalt'aante'ex tuláakal le paalalo'ob ti' ñe'eláas gradoo, u láaktsilo'ob yéetel tuláakal ka'ansa'ño'ob. Jump'éel no'och k'iimbesa'ñ.
3. Jun'untúulile'ex yaan u ts'áik jump'éel tsikbal ich cinco minutos tu'ux kéen u tsol:
 - a. Ba'ax le suukilo' yéetel bix ñe'el u páa'ñtal u xu'ulsa'ale'.
 - b. Jach le pe'echak' ecologicail ku p'atik u xuupil jump'éel ba'ax.
 - c. Le ba'ax ku beetik ti' u to'ñ óolal máak le ba'ax ku ñaantiko', wa leti' ñaante' wa kex tu yóolal le pe'echak' tu p'ata'ño'.
 - d. Bix u ya'aliko'ob jun'untúulil u xulik le k'aas tu beeta'ño' (wa jump'éel ba'ax k'aak'as pe'echak'il tu p'ata'ñ).

- e. U ñka'ansa'ño'obe' yaan u beetikoo'ob jump'éel chiimpolal tu yóolal mina'an xuulil ku ts'aabil ti' jun'untúulil tu yóolal u táakpa'ñal. Jump'éel ba'ax ku k'a'asbil ti' tuláakal kuxtal.

Xuul t'aanil

K-no3 lu'ume3, yaanti' u aayik'alil ba'alo'ob kuxa'anil beyxan u 3e3eelasil úuchben miatsilil ku chíikpa3al tí ya'abach ba'axo'ob 3e'ex 3e3eláasilpaaxo'ob yéetel 3e3eláasil máasewáal t'aanilo'ob. Ka' 3ats'utscha3ak u yu'uba3 le úuchben tsikbalo'oba', t'ch'aa3 u paaxil Fonoteca tí Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), ba'ale' meya3na3 xan paaxo'ob túumben beeta'aniko'ob tumen máako'ob Mexicoilo'ob utia'al u yu'uba'al u paaxil Mexicoe'laylí kuxa'ane'. Kaabale' ku chíikpa3al u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. U 3oron ts'íib le óoxp'éel analte'o' beeta'an tí u paaxil chilena Pinotepa Nacional beeta'an tumen Álvaro Carrillo yéetel ku k'a'ayal tumen Humberto Clavel yéetel Aníbal Pérez, tí u Costa Chica de Oaxaca.

Le chilena'o' 3ump'éel paax ku taalbal Pacífico, tu lu'umil Chile, 3ach tu no3olil k-continente. Máan Oaxaca ka k'uch tak tu puertoil Acapulco.

U k'aaba' le paaxo'	U k'aaba' le disco	E3ecutantes, agrupación y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Vinnete	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
Le sandiao'	ile ku bino'...! u arpa u no3olil Michoacán	Alfonso Martínez Peñaloza. U meya3il u 3ook'bal táanil u miatsilil u kúuchil chokol lu'umil
La Huilota	A3 k'aayo'ob: Alfonso Peñaloza Gonzáles, José García Abarca	U ya'abil: ile ku bino'...! U Arpa u no3olil Michoacán. U meya3il u 3ook'bal táanil u miatsilil u kúuchil chokol lu'umil
Le Tu'ulo'	Arilo'ob yéetel asab Arilo'ob, le ba'alche'ob tí u 3uum 3arocho	U 3uum che'il analte' Le ba'alche'ob tí u 3uum 3orocho, Ts'íibta'an tumen Caterina Camastra u A3 boonile' Julio Torres, Utskina3ile' El Naran3o
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
El butaquito	Le kéen xíikech te' fandango... U k'íimbesa3il u kaa3il México	U tsikbalil u paaxil México, vol. 62, disco 3, N°.5. Fonoteca - INAH. Noé González, Ramón Gutiérrez, César Castro, Yair Pintado, Eduardo "Lalo Saranas" Castellanos Enrique Vega
Le 3ats'utso'	Orquesta u úuchbenil Quinceo	beetmil: Francisco Salmerón Equihua. Colección: Pirekua, patrimonio intangible de la humanidad Vol. 4. U Molayil u Miatsilil Michoacán, u Milayil Turismo Michoacán
El toro rabón	Yolotecuani	U 3uumilo'ob Tarima de Guerrero. Agave music

ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
U yóok'ot u kéezil Cocorit, Sonora	Masewáal paaxil Noreste 05	U tsikbalil u paaxil México INAH 05
U paaxil yaabilaʔ, Navoʔoa, Sonora	Masewáal paaxil Noreste 05	U tsikbalil u paaxil México INAH 05
El Tabalí	U ʒuum u lu'umil Michoacana	u ʒkiĩmak óolalilo'ob u chokol lu'umil . U ʒuum u lu'umil Michoacana. Alborada Records
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
El tamarindo	Michoacán: u ʒuum choko lu'umil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 7, Nº.2. Fonoteca - INAH. Conʒunto Los Tiradores
La gallina	Michoacán: u ʒuum choko lu'umil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 7, Nº.2. Fonoteca - INAH. Conʒunto Los Tiradores
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		
In paaxil andeow ndiüc (u paaxil u kiĩmil le kaano')	U paaxil le waves wa mareños	U tsikbalil u paaxil México, vol. 14, Nº.12. Fonoteca - INAH
In paaxil candeal (el son de la vela)	U paaxil le waves wa mareños	U tsikbalil u paaxil México, vol. 14, Nº.12. Fonoteca - INAH
U xuul	Rodrigo Sigal	Saxofón electroacústico de México III, Omar López, CONACULTA, INBA. Urtex
Le ʒo' ʒáatsalo'	K'aaynene'ex, K'aaynene'ex arrieritos	Orquesta ecos de Atlapulco, Canten, canten arrieritos, Vol. 1 ʒ. Rafael Rodríguez. CONACULTA, Pacmyc, Delegación Álvaro Obregón

ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Escritura automática	Baca Lobera, Liminar	Baca Lobera, Música de cámara, LIMINAR, Cero records, Fonarte, FONCA, Instituto Queretano de la Cultura y las Artes
Tu beʒilo'ob noʒol	u ʒo' k'alil ʒa'abpaax ka' ʒáatsal. U asab ma'alobil folklore mexicano	RCA u ʒo' k'alil ʒa'abpaax -ka' ʒáatsal. U asab ma'alobil folklore mexicano. Sony Music Entertainment. José Agustín Ramírez Altamirano. Dúo Caleta
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Le kisino' (ʒuum)	ʒuumil yéetel u kiĩki' óolil u choko lu'umil Guerrero	U tsikbalil u paaxil México, vol. 10, Nº.8. Fonoteca - INAH. Conʒunto
El fandanguito	U ʒuumil Veracruz	U tsikbalil u paaxil México, volumen 6 Nº. 1. Fonoteca - INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Yax Kin	Kiĩchkelem Tata Dios. U k'uul paaxiloriente de Yucatán	U tsikbalil u paaxil México, Nº.19. Fonoteca - INAH. Juan Bautista Poot Puc
Tuba (Tu'ul)	Yúmare o'oba	U tsikbalil u paaxil México, vol. 46, Nº.9. Fonoteca - INAH. Pima
Chapultepec	Terceto de uitaras deTiripetío	Autor: Higinio Ruvalcaba, Terceto de guitarras de Tiripetío, Colectivo artístico Morelia, Pacmyc, Secretaría de Cultura de Michoacán, Exconvento de Tiripetío

ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
Zacatlán de las manzanas	U suuka'an paaxil puebla	U tsikbalil u paaxil México, vol. 32; N°.14. Fonoteca - INAH. Pedro Escobar Hernández, Charanga de los Hermanos Flores
K'aŕbe'enil wa u k'aayil del ataŕado	U k'iimbaŕil Xalatlaco	U k'iimbaŕil Xalatlaco, Música de los nahuas del Estado de México, U tsikbalil u paaxil México N°. 27
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		
U eek'il oriente	U yóok'otil táabsaŕil	U tsikbalil u paaxil México, vol. 2, N°. 8. Andrés Segura, Ernesto Ortiz
U yóok'otil le Uŕ (nahuas)	U masewáal paaxil México	U tsikbalil u paaxil México, vol. 9, N°.6. Fonoteca - INAH
Ti' le nalo'obo'	Yéetel u moots' yéetel puksi'ik'al	Talí Díaz y los Díaz del Real, Con raíz y corazón
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Tsapne thomtala-Leŕ culbel / La ofrenda-Qué alegría	Uxumchik in aŕtintal an Pulik Pay'los. Muŕeres que cantan a Papá Dios	Testimonio musical de México, vol. 72, N°. 1. Fonoteca - INAH
La bonita	Orquesta Antigua de Quinceo	Autor: Francisco Salmerón Equihua. Colección: Pirekua, patrimonio intangible de la humanidad Vol. 4. Secretaría de Cultura de Michoacán, Secretaría de Turismo de Michoacán
Lupita	Orquesta Tiamu urhicha	Orquesta Tiamu urhicha de San Felipe de Los Herreros

